Aprónyomtatványok az Országos Széchényi Könyvtárban 1918–1944

NÉMETH MÁRIA

Az aprónyomtatványok, – ma használatos nevükön kisnyomtatványok[1] – a könyvtári állománynak mindig is szerves részét alkották. Már a könyvtáralapító Széchényi Ferenc gyűjteményéből igen sok kisnyomtatvány maradt az utókorra, ugyanúgy Jankovich Miklós hagyatékából is. Ezeket kezdetben kötetekben egyesítve tárolták, a későbbi elkallódástól mentve meg őket. Bár ez az állományrész a kötelespéldányok beszolgáltatása révén, valamint adományok útján tovább gyarapodott, könyvtári "rangja" egyre süllyedt. Hiába hívta fel Sándor István 1804-ben a figyelmet arra, hogy "...az Apróság is néha nevezetes. El sem hinné az ember, miként oldódhatnak fel s világosíthatnak meg sok idő múlva az efféle ... Apróságokból a legnehezebb kérdések és kétkedések", a figyelem mégsem fordult – személyzeti hiány miatt nem is igen fordulhatott – e kiadványfajta felé.[2] De ha feldolgozásukra, tárolásuk megoldására nem is került sor, számszerű nyilvántartásuk mégis

1 Itt jegyezzük meg, hogy írásunkban a kisnyomtatvány elnevezés helyett a régebbi aprónyomtatvány kifejezést használjuk. De a két világháború közti időszakban - a szervezeti egység első elnevezésében is – csak az utóbbival, illetve az egyleveles nyomtatványok meghatározással találkozunk. Utalunk Tóth András most érvényes meghatározására is: "A korábban szokásos »aprónyomtatvány« gyűjtőfogalom helyett a szakirodalom újabban szélesebb értelemben a »kisnyomtatvány« gyűjtőfogalmat használja. Ez a fogalom magában foglalja mind a »füzet alakú kisnyomtatványok« (brosúrák, röpiratok, iskolai értesítők, vállalati kiadványok, stb.) mind pedig az »aprónyomtatványok« (röplapok, meghívók, plakátok, családi nyomtatványok) körét". (Tóth András: *Kisnyomtatványok az Egyetemi Könyvtárban.* = *Magyar Könyvszemle* 1968. 210–214.p.) – Ld. még Sallai István – Sebestyén Géza: *A könyvtáros kézikönyve* c. művét. (2. kiad. Bp. 1965.) 639-684.p. – Megemlítendőnek tartjuk témánk szempontjából Possonyi Erzsébet: *Kisnyomtatványok kezelése.* Bp. 1958. 41 p. c. művét (megjelent Az Országos Könyvtárügyi Tanács kiadványai 6. köteteként), mert nemcsak szerzője, hanem lektorai, Goriupp Alisz és Csapodi Csaba is az OSZK munkatársai voltak, tehát szemléletükben nyilván érvényesült a Nemzeti Könyvtárban szerzett tapasztalat.

2 Ld. Somkuti Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye* c. tanulmányát (= *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971.* Bp. 1973. 175–179.p.), amely e kiadványfajta összetételét részletesen feltárja. Közvetve innen származik a Sándor István-féle idézet is. Ld. továbbá Berlász Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867* (Bp. 1981). c. művét.

megtörtént. 1885-ben pl. "a rendezett állomány igen alacsony számítással" 40.000 aprónyomtatványt, 12.000 alkalmi verset és beszédet, 20.000 egyleveles nyomtatványt foglalt magában.[3]

Az évi gyarapodás – elsősorban a kötelespéldány beszolgáltatás révén – a századfordulótól az első világháborúig átlagosan 30.000 db körül mozgott.[4]

Ebben az időszakban Szent-Iványi Zoltán, illetve id. Szinnyei József hagyatékai gazdagították az aprónyomtatványok állományát. Szent-Iványi Zoltán 1904-ben megszerzett gyászjelentésgyűjteménye 64.896 személyre terjedő darabbal növelte az érintett anyagrészt.[5] Szinnyei József könyvtárából pedig (ezt 1916-ban vette meg az intézmény) 1867 aprónyomtatvány, számos színlap került – más dokumentumokon kívül – az Országos Széchényi Könyvtár birtokába.[6]

Megbecsülést azonban ezek a kiadványok továbbra sem élveztek, hacsak valamely jelentős történelmi esemény kapcsán, vagy például hungarika jellegük miatt nem irányult a figyelem egy-egy csoportjukra.[7] A grafikai plakát – ez a múlt század végén megszületett dokumentumfajta – természetesen csak a századforduló körül jelentkezhetett a könyvtári állományban. Bár nagysága lényegesen eltér az aprónyomtatványokétól, mint egyleveles és egyedi tárolási módot kívánó kiadványtípus, az előbbiek gyűjteményéhez kapcsolódott.

*

Jelen írásunkban nem tekintettük feladatunknak a tárgyalt korszakot megelőző "kezdemények" részletes ismertetését, csupán néhány fontosabb mozzanatra utaltunk. Már csak azért sem foglalkozunk a korábbi időszakkal behatóbban, mert *a szervezett gyűjtemény* kialakulásának gyökerei is csak az 1910-es évek közepéig nyúlnak vissza.

*

3 *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára (1802–1895).* = *Magyar Könyvszemle* 1896. 97–120.p. Idézett rész: 105.p. Ld. az éves jelentéseket.

4 OSZK Irattár 647/1904. A teljes gyűjtemény kb. 100.000 darabból állt, de ezek között sok volt a duplum.

5 Ld. az 1916. évi 132. növedéki napló-számon, valamint a hagyaték feldolgozásáról beszámoló jelentést. (OSZK Irattár 32/1917).

6 Szinnyei József gyűjteményének jelentős része színháztörténeti vonatkozású, ezeket a Színháztörténeti Tár őrzi. Részletesebben ld. Pukánszkyné Kádár Jolán és Berczeliné Monori Erzsébet: *Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára* c. tanulmányát (= *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966.* Bp. 1967. 214–246.p. Vonatkozó rész: 223–224.p.).

7 Ebben a tanulmányunkban az 1711 előtti aprónyomtatványokról nem szólunk, ezeket a tárgyalt korszakban is külön elbírálásban részesítették.

A Széchényi Könyvtár a világháború első éveiben háborús, majd a Tanácsköztársaság megbuktatása után ún. proletárdiktatúra-gyűjteményt létesített.[8] Míg az első mind anyagi, mind könyvtári vonatkozásban csődbe jutott, addig az utóbbi jelentőségét aligha kell hangsúlyozni.

Bár a világháborús gyűjtemény felállítása súlyos tévedés volt, Dezsényi Béla jelentősnek látja hatását a könyvtár aprónyomtatvány gyűjteményének alakulására.[9] Nem csupán arról van itt szó, "...hogy 1919-ben vele kapcsolatban kezdték nagy figyelemmel gyűjteni a forradalmi nyomtatványokat – elsősorban a plakátokat és röplapokat", hanem arról is, hogy "majdnem bizonyos, hogy a plakátok és általában a kisnyomtatványok jelentőségére a könyvtárban eleinte túlnyomó megbecsülésnek örvendő könyvek, majd hírlapok mellett ekkor terelődött a figyelem". A proletárdiktatúra politikai plakátjai – és más, nem könyv jellegű dokumentumfajták fontosságának felismerése vezetett végül is e kiadványcsoport tudatos fejlesztéséhez, majd önálló osztállyá való szervezéséhez.

*

De az út hosszú, bizonytalan és kitérőkkel teli volt. Korszakunkban még a szervezet is kiforratlan képet mutatott. A gyűjtőkör és a szervezet nem felelt meg mindenben egymásnak, a Tár 1935 utáni vegyes profilja nem esik egybe még elnevezésével sem. Mindezek következtében csak a Széchényi Könyvtár hagyományai alapján és az 1945 utáni fejlődés során aprónyomtatványként, illetve kisnyomtatványként kezelt állományrész történetét kíséreljük meg bemutatni.[10]

Éppen ezért szükségesnek látjuk, hogy a mai Plakát- és Kisnyomtatványtár jelenlegi gyűjtéséről rövid ismertetést adjunk.[11]

Állományában őrzi, illetve ide sorolja a Magyarországon 1711 után megjelent: a) szöveges és grafikai plakátokat; b) röplapokat, műsorfüzeteket; c) könyvárusi forgalomba nem kerülő hivatalos és használati nyomtatványokat (csoportos anyag), kivéve a periodikusan megjelenő kiadványokat, a műszaki irodalmat (gépkönyvek, prospektusok, stb.),

8 Ez a két gyűjtemény természetesen számos kisnyomtatványt, plakátot tartalmazott. Itt azonban nem foglalkozunk velük, hiszen megtette ezt teljes részletességgel Ferenczy Endréné: *Az Országos Széchényi Könyvtár ún. világháborús- és proletárdiktatúra-gyűjteménye* című tanulmányában. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967.* Bp. 1969. 263–276.p.

9 Dezsényi Béla: *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak idején.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1967.* Bp. 1969. 124–180.p. Idézett rész: 142.p.

10 Itt mondok köszönetet dr. Wittek Lászlónénak, a Plakát- és Kisnyomtatványtár osztályvezetőjének, aki értékes felvilágosításaival segítette munkámat. – Hálával tartozom dr. Wix Györgynének, a Gyarapítási Osztály ny. osztályvezetőjének és dr. Nagy Károlyné dr. Létay Idának, a Katalogizáló Osztály ny. osztályvezető-helyettesének, akik nagy tudásukkal és tapasztalatukkal számos kérdés megoldásában támogattak.

11 *A Plakát- és Kisnyomtatványtár ügyrendje.* 1983. 6 gépelt lap.

d) a XVIII–XIX. századi ponyvanyomtatványokat;[12] e) gyászjelentéseket; f) képeslapokat; g) metszeteket és XVIII–XIX. századi litográfiákat; h) művészi, vagy történelmi szempontból jelentős grafikai dokumentumokat (ex libriseket, alkalmi- és alkalmazott kisgrafikát, grafikai naptárakat). – A külföldön megjelent a) magyar nyelvű, magyar vonatkozású, vagy magyar grafikus által alkotott plakátokat és metszeteket; 1711 után megjelent magyar vonatkozású aprónyomtatványokat; c) tartalmi értéke, ill. művészi jelentősége alapján az 1600 után megjelent egyleveles nyomtatványokat.

A gyűjtemény 1985-ben 35.095 egységgel gyarapodott. (2.938 db grafikai és 4.327 db szöveges plakát, 8.294 db hivatalos használati irodalom, 360 db metszet és 16.144 db kisnyomtatvány. Az utóbbi kategóriába 3.834 db röplap, 5.640 db gyászjelentés, 6.584 db képes levelezőlap, 86 db alkalmi grafika és ex libris tartozik.) A Tár összállománya 1985 végén mintegy két és félmillió egységet számlál.

Gyűjtőkör

Az aprónyomtatványok gyűjteményébe tartozó dokumentumfajták körét az érvényes kötelespéldány-rendeletek akarva, nem akarva befolyásolták. A Horthy-korszakban részben az 1897. évi törvény,[13] átmenetileg a Közoktatásügyi Népbiztosság 60. K.N. számú rendelete,[14] az 1929. évi XI. törvénycikk, [15] és ennek, sajnos csak 1935-ben kiadott végrehajtási utasítása volt az irányadó.[16]

Világos meghatározást egyik sem adott.

Az 1897-es tc. 2. §-a szerint a kötelespéldány-szolgáltatás – az egyértelmű kategóriák mellett – a térképekre, hangjegyekre, "képes ábrázolásokra, stb." terjedt ki, utóbbiak akár önálló szöveggel, akár anélkül jelentek meg. De a 3. – "kizáró" – paragrafus előírta hivatali, ipari, kereskedelmi vállalatok, egyesületek és társulatok évi jelentéseinek, a falragaszoknak, színlapoknak, műsoroknak és gyászjelentéseknek az OSZK számára való beküldését is.

A Közoktatásügyi Népbiztosság rendelete szűkszavúbban ugyan, de ezeket a dokumentumfajtákat sorolja fel: "Képes ábrázolások, műlapok, alkalmi nyomtatványok, falragaszok, színlapok, műsorok, facsimilék, stb." (Aláhúzás a szerzőtől.)

Az 1929. évi XI. tc. 33. §-a szerint beszolgáltatási kötelezettség alá esik minden nyomdatermék – ideértve a litográfia, fotolitográfia és anasztatikai nyomás útján legalább 25 példányban sokszorosítottakat is.

12 A vásári ponyvagyűjteménynek *egy része* tehát ma a Plakát- és Kisnyomtatványtárban található. Ez az állomány 1945 után került oda. Addig egy raktári galérián tárolták a feldolgozatlan ponyva-anyagot. 1950 körül kezdett hozzá Borzsák István e művek katalogizálásához, amelynek nagyobb terjedelmű darabjait a könyvállományba sorolták be. (Wittek Lászlóné szíves közlése.)

13 *1897: XLI. tc. a nyomdatermékek tudományos célokra szolgáló kötelespéldányainak beszolgáltatásáról.*

14 *A Közoktatásügyi Népbiztosság 60-K.N. sz. rendelete. A nyomdai termékek könyvtári megőrzése, bibliográfiai és statisztikai feldolgozása és a könyvtári szükséglet biztosítása.*

15 *1929. XI. tc. A múzeum-, könyvtár- és levéltárügy némely kérdéseinek rendezéséről.*

16 *9.300/1935. V.K.M. számú rendelet. A múzeum-, könyvtár- és levéltárügy némely kérdéseinek rendezése tárgyában.* [Az 1929. XI. tc.-kel kapcsolatos végrehajtási utasítás.] V. fejezet. *A nyomdatermékek tudományos célokra szolgáló kötelespéldányai.* [A tc. 32–43. §-aihoz.]

A csak a Széchényi Könyvtárnak (és a Statisztikai Hivatal Könyvtárának) előírt beszolgáltatásra kijelölt dokumentumok köre két helyen bővül: külön említi a vállalatok, stb. zárszámadásait és alapszabályait, és a műsorok mellett a műsoros meghívókat is felsorolja (33. §. 2.bek.)

Az 1935. évi végrehajtási utasítás csak a nyomdatermékek csoportosítására és nyilvántartására vonatkozóan ad többletet, e szerint a VI. kategóriába az önálló képes ábrázolások (metszetek, kőnyomatok, gépi eljárással készült fényképsokszorosítások, stb.) (aláhúzás a szerzőtől), a VII.-be pedig a vegyes kisebb nyomtatványok tartoznak.

"A könyvtári tájékoztató káté"[17] 1941-ben jelent meg. Ez voltaképpen az érvényes rendeletek értelmezését tartalmazza – elsősorban a nyomdák számára. Az előbb említett csoportok magyarázatánál csak a VII.-re nézve szolgál bővebb felvilágosítással. Ide sorolja a falragaszokat, műsorokat, műsoros meghívókat, színlapokat és a gyászjelentéseket. Itt említi egyébként még a "...minden más, csupán egy levélre nyomtatott nyomdatermékek"-et is. (Aláhúzás a szerzőtől.)

A rendeletben gyakran előforduló "stb.", az előző mondatban idézett "minden más" – legalábbis az ún. vegyes aprónyomtatványok kategóriájára vonatkozóan – nem szolgál pontos felvilágosítással. Így aztán az "alacsonyabbrendű" anyagot megillető – hiányos iratok segítségével sem lehet minden kérdésről világos képet adni.

*

Arról, hogy az OSZK-ban mit tekintettek aprónyomtatványnak, részben a jelentések, részben a naplók szolgálnak felvilágosítással. A jelentések 1918-ban az alapszabályokat, falragaszokat, gyászjelentéseket, hivatalos iratokat, műsorokat és periratokat utalják ebbe a csoportba, csakúgy, mint 1926-ban, amikor már a színlap és a "különféle" kategóriával bővül a nyilvántartás.[18] 1928-ban a képes plakátok önálló számbavételével találkozunk.

A naplókat tanulmányozva színesedik a kép. 1920-ban az A-val jelzett (tehát aprónyomtatványként kezelt) tételek között a felsoroltakon kívül bank-, illetve biztosítási iratokat, belépőjegyeket, közellátási jegyeket, blankettákat, iskolai, közművelődési, jogi, katonai vonatkozású nyomtatványokat, meghívókat, reklámokat, stb. találunk. De képviselve van e gyűjtemény ezévi gyarapodásában a hazai élet szinte minden más megnyilvánulása is (hajózás, statisztika, mértékegységhitelesítés, Amerikai Segítő Akció, politika, művészet, stb.)

1928-ra tovább bővül az aprónyomtatványokban reprezentált témák száma: az egészségügy, egyesületek, egyházak, idegenforgalmi intézmények, az ipar és kereskedelem, a rádió közleményei, kongresszusi programok, népakadémiai, Szabad Egyetem-i tanfolyamok terve, politikai röplapok és kiáltványok (pl. a Vas- és fémmunkásokhoz szólók), menetrendek, stb. jelennek meg a kiadványcsoportban.

Az aprónyomtatványok körének elvi meghatározásával első ízben 1935-ben találkozunk a Nyomtatványtár szervezetéről és ügyrendjéről összeállított tervezetben.[19] E szerint "Aprónyomtatványnak tekintendő mindamaz egy- vagy néhány leveles nyomtatvány, mely nem raktározható el a könyvek elraktározásának rendes módja szerint, hanem mely különleges megőrzési módot kíván (pl. gyűjtőtokban). Továbbá a cím nélkül megjelent

17 Tóth András nevezi így *A kötelespéldány-szolgáltatás Magyarországon.* Bp. 1964. 91.p. /A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai/ c. művében. – Harsányi András – Varga Sándor Frigyes: *Tájékoztató a kötelespéldányszolgáltatásokról.* Bp. 1941. OSZK. 24 p. c. összeállítása. – E rész összeállítását Tóth András munkája alapján végeztük el.

18 Ld. az adott évekről szóló jelentéseket.

19 OSZK Irattár 294/1935. Tervezet a Nyomtatványtár szervezetéről és ügyrendjéről. Sajnos, ez végleges megfogalmazásban nem maradt meg, a tervezet viszont több pontban eltér a megvalósult gyakorlattól.

nyomtatvány, amelynek katalogizálásakor a címleírás lényeges elemeit (pl. tárgyi címet) önkényesen a katalogizálónak kellene megadnia. S végül ama kisterjedelmű, de egyébként rendes nyomtatványok, melyek a könnyebb áttekintés kedvéért az érdekelt osztályok megegyezése szerint az Aprónyomtatvány osztályban vezérszók alatt őriztetnek (pl. alapszabályok, egyleti jelentések, egyházkerületi jegyzőkönyvek, stb.)".

1936-ban egy értekezleten – amely a nemzeti múzeumi intézményekben található egynemű anyagtestek ésszerű egyesítéséről tárgyalt,[20] – az a határozat született, hogy az Aprónyomtatványtár feladatkörébe az ex librisek, levelezőlapok, műsoros meghívók gyűjtése is beletartozik, továbbá, hogy a színlapokat és moziplakátokat is meg kell őriznie.

Egy évvel később, szeptember 25-re Fitz főigazgató osztályvezetői értekezletet hívott össze. A megbeszélés tárgyát és azzal saját szempontjait is a meghívóban előre közölte. "Szervezeti tendencia, továbbá, hogy a gyűjtőkört szorosabbra vonjuk ..., s hogy a bibliográfia tárgykörébe nem tartozó anyagot (pl. plakátokat, üzleti nyomtatványokat) idővel más intézmények gyűjtőkörébe utaltassunk át. A gyűjtőkörünknek idegen anyag, valamint a nem-könyvtári anyag ugyanis gátolja a könyvtár további fejlődését, s bonyolulttá teszi a munkát."[21]

E kissé meglepő állásfoglalást intézkedés szerencsére nem követte, de talán magyarázza azt, hogy éppen ezek a kiadványok miért kerültek "megőrzésre" a pincébe.

1937-ből az Aprónyomtatvány osztály gyűjtési köréről hiteles leírás áll rendelkezésre.[22] Ez öt főcsoportot jelez: I. Térképek; II. Iskolai értesítők; III. Gyászjelentések; IV. Plakátok; V. Vegyes aprónyomtatványok. Az első kettővel itt nem foglalkozunk, a harmadik pedig annyira egyértelmű és egységes, hogy arról részletezést nem kell adni.

A plakátok viszont már jellegük szerint többrétűek, mint ahogy azt az alábbi részletezés is elárulja:

"1. Szöveges:
   a) politikai (új pártok, választási, stb.)
   b) alkalmi (hazafias ünnepélyek: III. 15., X. 6., Szent István, világháborús vonatkozású: hősi emlékmű leleplezése, stb., stb.)
   c) kulturális, színházi, irodalmi emlékünnepély, művészeti, műkedvelői előadások műsora.
      Színházi. (Fővárosi színházak premierjei, vidéki színházak.)
      Vidékiek; társulatok szerinti időrendben.
   d) különféle: (Társadalmi intézmények, egyesületek megalakulása, olasz király érkezésével kapcsolatos intézkedések, koldusakció, nemzetközi vásár, pécsi szociális hét, stb.)
2. Képes:
   Magyar szerzők signált plakátjai (betűrendben):
   a) ipari, kereskedelmi, fürdő, reklám
   b) színházi premier és jubileum
   c) mozipremier
   d) levelezőlapok. Hazai tájképesek, helyek szerinti betűrendben. Exlibris.)"

20 A felmerült kérdések tisztázására a Trócsányi Zoltán vezette bizottság volt hivatott. Az 1936. június 12-én megtartott értekezlet Pánity Vukoszava jelentését tárgyalta, ez azonban az Irattárban nem lelhető fel. Az itt hozott határozat azokat a kiegészítéseket tartalmazza, amelyeket a bizottság fűzött hozzá az eredeti javaslathoz. OSZK Irattár 476/1936.

21 OSZK Irattár 329/1937.

22 OSZK Irattár 374/1934. Melléklete annak az összeállításnak, amelyet *Magyarország Évkönyve* IV. évfolyama számára állított össze a könyvtár. – *Jelentés ... 1941.* 13.p.

Ugyancsak bontásra szorult az utolsó csoport is:

"Vegyes aprónyomtatványok:

1. Folytatásos kiemelt csoportok:
   a) egyházmegyei jegyzőkönyvek;
   b) Budapest székesfőváros, bankok, közlekedési vállalatok, bányák, csatornázás, útépítés, vállalatok költségvetései, jelentései, zárszámadásai, kimutatások
2. Önálló kiadványok megjelenés éve szerint tizedes rendszer alapján csoportosítva..."

Az 1939-es gyűjtőköri leírás[23] szinte szóról szóra követi a két évvel azelőttit, az évi jelentés pedig újra megfogalmazza azt az érvelést, amely a Tár illetékességi, tehát gyűjtőkörét is – miként az 1935. évi is – praktikus alapokra helyezi: "Feladata, hogy mindazokat a nyomtatványokat kezelje, nyilvántartsa és megőrizze, melyek nem raktározhatók el polcokra állítva mint a könyvek, hírlapok és kéziratok, hanem laponként tároltatnak, s nem tarthatók nyilván katalógusokban, hanem csak indexekben és természetüknek megfelelő csoportos elhelyezésben."

Az Aprónyomtatványtár gyűjtőköre és az aprónyomtatványok fogalmának meghatározása tehát nem fedi egymást, a gyakorlat – amelyet az 1936-ban új rendszerre áttért növedéki napló is tükröz[24] – inkább az előbb idézett, illetve a már ismertetett, az 1935. évi tervezetben foglalt elvi meghatározásnak felelt meg. Ebben a nyilvántartásban a "szakrendszer" elnevezésű rubrika a kiadvány műfaját, illetve tartalmát részben betűjellel, részben az ETO szám közlésével jelzi. (M = műsor, meghívó, színlap; Gy = gyászjelentés; Pl = plakát, de a zárszámadás 38-as, az egyesületi szabályzat 34-es jelzetet kap.) Általában a betű a különgyűjteményi, a szám az ETO-ba sorolható könyvekre, könyv jellegű kiadványokra vonatkozik. A növedéki napló "Osztály" feliratú sorának kockáiba viszont betűjelek szolgálnak az anyag irányítására. (Ö = önálló művek; F = folytatásos művek és sorozatok; T = térkép; P = plakát; A = aprónyomtatvány, stb.)[25]

A kettő egybevetéséből kiderül, hogy az aprónyomtatványokhoz (a Tárba) a gyászjelentések, meghívók, műsorok, színlapok, röplapok, körrendeletek, ex librisek ("ex libris gyűjtemény" megjegyzéssel) és egyéb "vegyes nyomtatványok" (szentképek, imák, gyógyszerismertetések, stb.) kerültek. A plakátok mellett P-vel jelzett irányítást találunk (1936-ban az "Észrevétel" rovatban nemegyszer "pince" kiegészítéssel).

23 OSZK Irattár 122/1939. – *Jelentés ... 1939.* 12.p.

24 A Szerzeményi Osztály ügyrendjéhez Gulyás Pál is hozzászólt. "Az ún. aprónyomtatványok eddigelé egyáltalában nem naplóztattak, hanem félretétették, s negyedévenként fajták szerint csoportosítva, csomagokba kötöztettek és raktároztattak el." Óriási munkatöbbletet jelentene, ha ezeket a nyomtatványokat a jövőben naplózni kellene – jegyezte meg Gulyás Pál. OSZK Irattár 166/1935. – Bár a mégis bevezetett naplózás igen igényesen történt, kezdetben némi bizonytalanságok, ingadozó megoldások tapasztalhatók.

25 Az előzőekben idézett tervezet 61. pontja értelmében: "A naplózott műnek könyvtári elhelyezése annak a gyűjteménytárnak kezdőbetűivel jelölendő, melynek gyűjtőpolcára a mű naplózás után betétetik, pl. Ö (önálló művek a Nyomtatványosztályban), F (folytatásosok), S (sorozatok) (ez a kategória már nem szerepel a naplóban), P (plakátok), T (térképek), A (aprónyomtatványok)..."

A zárszámadásokat, naptárakat, évi jelentéseket, munkaterveket, stb. az F kategóriába sorolták. (1936-ban az "Észrevétel" kockában a "Gyűjtő" szót találjuk,[26] a megjegyzés az elhelyezésre utal.)

Ez az irányítás nem fedi egészen az 1935. évi tervezet utolsó mondatában leírt elvet, de még kevésbé a gyűjtőköri leírásokat, amelyek a zárszámadásokat és hasonló kiadványokat nem a folyamatos művek (könyvek), hanem a "vegyes aprónyomtatványok" első, folytatásos kiemelt csoportok kategóriájába sorolják.[27]

Az előzetes elképzelésekkel ellentétben a folyamatos műveknek ez a része a Nyomtatványtár gyűjteményében kapott helyet.[28]

Több esetben Ö (önálló mű) jelzést nyertek ugyancsak az aprónyomtatványokhoz tartozó gyári prospektusok, kiállítási katalógusok és hasonló kiadványok. Ennek okára nem találunk magyarázatot.

Gyarapítás

Az aprónyomtatványok gyűjtése természetszerűen elsősorban a kötelespéldány beszolgáltatásra támaszkodott. Sajnos, ennek zavartalanságát két körülmény is gátolta. Egyrészt az, hogy a nyomdák ezen kötelezettségüknek gyakran hiányosan, vagy egyáltalán nem tettek eleget, másodszor, hogy a világháborúk körüli évek zavaros fejleményei, a megszállási zónák ideiglenes volta, a végleges határok kialakulatlansága éveken át nehezítették, sőt lehetetlenné is tették a kötelespéldányok eljuttatását a Nemzeti Könyvtárba.

A kötelespéldányok beszolgáltatásának – az egész korszakot végig kísérő – hiányosságairól több dokumentumot idézhetnénk ugyan, de aprónyomtatványokról lévén szó, maradjunk a könyvtár azon jelentésénél,[29] amely működésének 1935. évi idevágó adatait részletezve közli (plakát és színlap: 2599, gyászjelentés 845, meghívó, műsor 456 darab). Ezekben a számokban – mutat rá a jelentés – a lelkiismeretlen beszolgáltatásnak megdöbbentő bizonyítéka mutatkozik. Magyarországon évente több mint 120.000 ember hal meg, tehát valószínűtlen, hogy egy év alatt csak 845 gyászjelentést adtak volna ki. 1935-ben képviselőválasztások voltak hazánkban, a beküldött falragaszok száma – a színlapokkal együtt – mégis csak 2599, az előző évi 6136 darabbal szemben. A nyomdászok tisztában vannak azzal, hogy a "filléreket érő, tartalmukban pedig többnyire jelentéktelen egyleveles nyomtatványok" reklamálása többe kerülne, mint amennyit az anyag ér, ezért nyugodt lelkiismerettel hágják át a törvényt.

A Széchényi Könyvtár munkatársai valóban nem sokat tehettek a hiányzó anyag pótlása érdekében, általában sem erejük, sem pénzük, de néha talán a szándékuk, akaratuk sem volt meg erre. Próbálkozások történtek ugyan kiegészítések beszerzésére, de ezek

26 Az ún. Gyűjtőbe kerültek – többé-kevésbé rendezve, – sokszor csak ömlesztve, a könyv terjedelmét el nem érő, illetve "szint alatti" nyomtatványok (telefonkönyvek, évi elszámolások stb.), de valóban aprónyomtatványok is. Ezen "gyűjteményrészleg" feldolgozására a mai napig sem kerülhetett sor, pedig feltehetően számos értéket rejt magában.

27 Ld. a 12. sz. jegyzetet.

28 Ld. a naplókat. – Megjegyzendő azonban, hogy 1937-ben és 1938-ban (talán később is?) az önálló vegyes aprónyomtatványok feldolgozása (szakozása) az Aprónyomtatványtárban történt meg.

29 *Jelentés ... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* 14.p.

sem volt meg erre. Próbálkozások történtek ugyan kiegészítések beszerzésére, de ezek nem folytak rendszeresen. Az erőfeszítések – mint az alábbi példák majd illusztrálják – elsősorban a plakátok és hungarikumok gyűjteményének teljesebbé tételét szolgálták, az előbbit inkább alkalomszerűen.

1920-ban pl. az Országos Kisgazda és Földművespárt elnökségéhez fordult a könyvtár vezetősége, kérve, hogy választási kiadványait (plakátok, rőpcédulák, stb.) bocsássa az OSZK rendelkezésére.[30] (Ugyanilyen kéréssel kereste meg 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt vezetőségét is.)[31] 1923-ban Pánity Vukoszava hivatalos igazolványt kapott "a plakátgyűjtemény kiegészítésére vonatkozó jogosultsága igazolására",[32] (ez nyilván a világháborús és proletárdiktatúra falragaszainak összegyűjtését célozta). 1926-ban Lukinich Imre igazgató több levelet is küldött intézményekhez és hatóságokhoz. Érdekes a Budapest Székesfőváros Hirdető Vállalatának Igazgatóságához intézett kérés indoklása, amely szerint az Országos Széchényi Könyvtár "...a jövőben fokozottabb gonddal igyekszik plakátgyűjteményét fejleszteni és teljesebbé tenni. Így nemcsak mindennemű történeti értékű politikai hirdetmény, hanem művészi jellegű képes plakátok is nagy fontossággal bírnak. Művészi plakát-termelésünk a háborús esztendők második felében lendült fel, melynek példányai teljes számban lelhetők fel könyvtárunkban." Felkérte a vállalat vezetőségét, hogy a gyűjtés teljességére való törekvésében támogassa a könyvtárat.[33] Kiegészíti e levélben foglaltakat az az irat, amellyel a Magyarországi Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületet kereste meg az OSZK. "A magyar plakátmozgalom mindössze három évtizedre terjed vissza, s jóllehet, a köteles sajtó törvény gondoskodik ilyen természetű sajtó termékek beszolgáltatásáról – csak a világháború és forradalmak plakátjai, mint rendkívül fontos történeti emlékek lelhetők fel teljes számban könyvtárunkban. Nagy hiányok észlelhetők elsősorban a háború előtti anyagunk vizsgálatánál." Lukinich Imre szóvá tette azt is, hogy éppen a litográfiai műintézetek küldik el csak szórványosan, vagy egyáltalán nem a jelen és közelmúlt képes falragaszait.[34] De Lukinich Imre még egyes darabokat is reklamált, így Pólya Tibor Magyarország c. plakátját,[35] illetve a Magyar Iparművészeti Társulat állandó kiállításán kifüggesztett plakátokat, amelyek Budapest hirdetőoszlopain nem voltak láthatóak.[36] Sajnos, ez az akció 1926-ra korlátozódott, arra az évre, amikor a plakátgyűjtemény rendezése – nagy lelkesedéssel, de rövid ideig tartóan – kezdetét vette.

30 OSZK Irattár 69/1920.
31 OSZK Irattár 42/1945
32 OSZK Irattár 526/1923.
33 OSZK Irattár 5/1926.
34 OSZK Irattár 128/1926. – Hasonló kéréssel fordult az OSZK a Posta Hirdető Vállalat vezetőségéhez is. Tőlük 77 képes plakátot kapott. (OSZK Irattár 171/1926.)
35 OSZK Irattár 321/1926.
36 OSZK Irattár 398/1926.

Történtek természetesen erőfeszítések – a pénz- és létszámhiány ellenére is – más aprónyomtatványi gyűjteményrészek hiányainak pótlására is. Ezek azonban nem folytak még olyan szervezetten sem, mint az 1926. évi plakátpótlási kísérletek.

Személyes kapcsolatok révén, így pl. Móra Ferenc szegedi könyvtárigazgató segítségével[37] is számos aprónyomtatványhoz jutott a Széchényi Könyvtár, de egy-egy csereakció útján is megszerzett néhányat. Előfordult, hogy duplumai átengedésével tudta hiányait pótolni.[38]

Egyének és testületek ajándékai is hozzájárultak a gyűjtemény fejlesztéséhez. Aprónyomtatványokhoz jutott a könyvtár a rendőrség, ügyészség által elkobzott, a cenzúra rostáján fennakadt baloldali jellegű vagy kommunista anyagból is.[39] De más hatóság is segített, így 1942-ben a honvédelmi miniszter rendelete alapján gyarapodott a gyűjtemény két – "ellenséges légitámadás" során ledobott – magyar nyelvű röpirattal.[40]

Sajnos, az ajándékok, adományok mennyisége nem volt jelentős. Szinte kivételként említhető meg a Majláth István ny. főispántól származó gyászjelentés-gyűjtemény, amely igen ritka XVIII. századi, illetve az OSZK állományából hiányzó felvidéki anyagot tartalmazott.[41] Ugyancsak említést érdemel a Kiticsán Miklós-féle hagyaték, amely 1924-ben került az OSZK-ba, és ennek egyik rövid életű gyűjteményrészét – a bélyegekét – gazdagította.[42]

Komoly gondot fordított a könyvtár a határainkon túli magyar és magyar vonatkozású anyag – köztük a plakátok és aprónyomtatványok – megszerzésére. Ennek érdekében részben könyvkereskedőket bízott meg a dokumentumok megvásárlásával,[43] részben egyéni felkérések révén gyarapította gyűjteményét. Az 1920-as években pl. a Bécsben tartózkodó Eckhart Ferenc vállalta az ott fellelhető valamennyi hungarika nyomtatvány összegyűjtését.[44]

Igen sokat köszönhet az intézmény Sikabonyi Antal ügybuzgalmának is, együttműködése a Széchényi Könyvtárral akkor is hasznosnak bizonyult, amikor ő már a külügyminisztérium könyvtárát vezette.[45]

37 OSZK Irattár 25/1922.

38 OSZK Irattár 227/1927. Csere a pápai Református Főiskola könyvtárával. – 148/1934. Csere Stemmer Ödön könyvkereskedővel.

39 Dezsényi Béla: *Fejezetek az Országos Széchényi Könyvtár gyarapítási politikája és állományának fejlődése köréből a két világháború között.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969.* Bp. 1971. 85–158.p. – Az ide vonatkozó: Rendőrség, ügyészség, cenzúra c. fejezet részletesen ismerteti a szövegünkben csupán jelzett gyarapodási forrást.

40 OSZK Irattár 237/1942.

41 OSZK Irattár 101/1942 és 114/1942.

42 OSZK Irattár 39/1924. – Hóman Bálint: *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az intézet 1924–1928. évi állapotáról és működéséről.* Közzéteszi – –. Bp. 1929. 168 p. Az idézett rész 53.p. Utóbbiban a gyűjtemény megszerzésének évét helytelenül tüntették fel.

43 OSZK Irattár 204/1923.

44 OSZK Irattár 230/1923. Az emigránsok kiadványainak beszerzéséről, valamint e korszak egyik legjelentősebb gyűjteményének, a könyvek és folyóiratok mellett számos röplapot tartalmazó Bánóczy-féle anyagnak átvételéről Dezsényi Béla ad részletes beszámolót utóbb idézett tanulmánya 4. fejezetében: Az emigránsok kiadványainak beszerzése Bécsből és Bécsen át. (Ld. a 32. sz. jegyzetet.) A vonatkozó rész: 99–108.p.

45 Sikabonyi Antal tevékenységéről, amely elsősorban a régebben Magyarországhoz tartozott országrészek magyar nyelvű, vagy -vonatkozású nyomtatványainak megszerzésére irányult, részletes leírást ad Dezsényi Béla idézett tanulmányában (Ld. a 32. sz. jegyzetet) a 131–137. oldalakon.

A második világháború zavaros éveiben is erőfeszítéseket tett a Nemzeti Könyvtár a határokon túli magyar és magyar vonatkozású irodalom begyűjtésére. A könyvek és periodikumok felkutatása során számos aprónyomtatvánnyal is gyarapodott ez az állomány.[46]

Mindezek ellenére a gyűjtemény "fehér foltjai" – elsősorban a kötelespéldány-szolgáltatás hiányai és a külföldi beszerzés nehézségei miatt igen nagyok voltak, és sajnos, maradtak is.[47]

*

Az aprónyomtatvány (kisnyomtatvány) gyűjtőfogalmába tartozó anyag – mint az az eddigiekből kiderült – igen sokrétű és változó jellegű. Ez a dokumentumfajta az, amely a történelmi eseményeket éppúgy regisztrálja, mint ahogy a hétköznapok megnyilvánulásait is naprakészen követi. Az életközelség, amely ezt a nyomtatványfajtát létrehozta és állandóan megújította a gyűjtemény egységét, színes részekre bontja, "alcsoportokra" osztja.

Kézenfekvő lenne ezért ezek kialakulásának történetét külön-külön is felvázolni. De ehhez – "lenézett" állományrészről lévén szó, – nem áll elég forrás rendelkezésünkre. Némely egysíkú anyagtestnél (pl. gyászjelentések) elég csak az alapkérdésekről szólni, máskor viszont, főleg a vegyes aprónyomtatványok esetében, az egyes dokumentumfajták (számolócédulák, üzleti nyomtatványok, stb., stb.) számbavétele – korabeli feltárás hiányában – ma már szinte elképzelhetetlen.

Próbaként a képes levelezőlapok gyűjteményének behatóbb feltárását kíséreltük meg.

Az érvényes kötelespéldány törvények a "képes levelezőlap"-ot önállóan nem sorolják fel, de azzal, hogy minden litográfiai (fotolitográfiai) úton előállított, illetve minden egyleveles nyomtatvány beküldéséről intézkednek, e dokumentumokat nem zárják ki. A harmincas évek közepétől lelkiismeretesen vezetett növedéki naplókban is találkozunk – elvétve ugyan – "levelezőlapok" beírással, többnyire egy-két darab regisztrálásával. Az anyag helységnevenkénti tárolása nem szolgál a beérkezés módjáról és időpontjáról felvilágosítással. Az azonban "árulkodó" tény, hogy a lapok túlnyomó többsége megírt és postán elküldött, tehát későbbi beszerzésből származó anyag.[48] Az üres hátlapok jelezhetik a kötelespéldányt, illetve, csekély mennyiségüknél fogva a beküldés rendkívül hiányos teljesítését.

46 OSZK Irattár 318/1938., 337/1918., 358/1939., 208/1940. Ld. még a háborús évek jelentéseit is.

47 Wix Györgyné: *Az Országos Széchényi Könyvtár állományának fehér foltjai.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979.* Bp. 1981. 221–246.p.

48 Arra vonatkozóan van adat, hogy – nyilván a háborús gyűjteményből származóan – háborús lapok is voltak a könyvtár birtokában. Ld. az 1941. évi jelentést, 21.p. Egy irat utal arra is, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága az OSZK kérésére Budapest régi épületeit ábrázoló 5 sorozat levelezőlap egy-egy példányát elküldte a könyvtárnak (OSZK Irattár 364/1931), valamint azt is tudjuk, hogy a Történeti Múzeum Iparművészeti Tára Póka Aladár 2.192 darabból álló, 1944-ben átvett levelezőlap-gyűjteményét 1945-ben az OSZK-nak adományozta. (OSZK Irattár 252/1946.) – A beszolgáltatás hiányos mivoltát bizonyítja, hogy az 1960-as és 1970-es években a vételi ajánlatokból igen sokat igényelt a Tár. Ez a folyamat még ma sem zárult le.

Más dokumentumfajtáknál azonban – a már említett okok miatt – még ilyen eredményre se juthattunk. Így most csak azokról a gyűjteményrészekről szólunk, amelyek korszakunkban alakultak ki, és egyedi adatok birtokában rövid történetüket is érdemes feleleveníteni.

*

A könyvtár ex libris gyűjteménye a húszas években igen szegényes volt, kb. 400 darabot foglalt magában, és művészi szempontból is jelentéktelennek minősült.[49] 1927-ben a bécsi portugál követ útján felkérés érkezett az intézményhez, hogy engedje át gyűjteményét a Lisszabonban megrendezésre kerülő ex libris kiállítás számára.[50] A Széchényi Könyvtár fontosnak tartotta, hogy a háború után az európai kultúrvilág előtt ismét megjelenhessék,[51] ezért kölcsönkért az Iparművészeti Múzeumtól 155 darabot, és ezt saját gyűjteményének 30 kiválogatott ex librisével ki is küldte. A magyar gyűjtemény a nemzetközi bemutatón "első osztályú" kitüntetést kapott.[52]

Érdekességként kell megemlíteni, hogy amíg a könyvtár irattára csak a jelzett forrásokat említi, addig Stemmer Ödön antikvárius visszaemlékezéseiben arról ír, hogy az 1920-as évek elején a Múzeum felkérésére saját ex libris gyűjteményét engedte át a Széchényi Könyvtárnak a Madridban megrendezésre kerülő ex libris kiállítás számára.[53] Erre vonatkozó utalással azonban máshol nem találkozunk.

1928-ban Akantisz Viktor egy vételi ajánlat kapcsán külföldi példákra, és éppen a lisszaboni kiállítás tanulságaira hivatkozva – hívta fel Lukinich Imre igazgató figyelmét az ex librisek rendszeres gyűjtésének szükségességére. Bár 1928 szeptemberében sikerül kb. 500 darabbal emelni az ex librisek számát, kívánatosnak tartotta egy újabb, kb. 750 egységet magában foglaló gyűjtemény megvásárlását. Lukinich Imre Akantisz előterjesztését Hóman Bálint múzeumi főigazgatóhoz is eljuttatta, aki – bár erre adat nincs – a gyűjtési

49 OSZK Irattár 544/1928.

50 OSZK Irattár 435/1927.

51 Stemmer Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései.* Bp. 1985. 53–55.p. Művében a hazai ex libris gyűjtésről szólva, az OSZK könyvtárosainak érveként idézi ezt a mondatot.

52 OSZK Irattár 125/1928.

53 Stemmer Ödön visszaemlékezéseit "fejből" írta. Így nem csodálkozhatunk azon, ha 1927 helyett 1922-re teszi az időpontot, ha Madridról szól Lisszabon helyett, de az már feltűnő, hogy az ő nevét, gyűjteményét, annak igénybevételét egyetlen irat sem említi.

Hóman Bálint múzeumi főigazgatóhoz is eljuttatta, aki – bár erre adat nincs – a gyűjtési tervet feltehetően jóváhagyta.[54] (Arra vonatkozóan sincs nyom, hogy az utóbb felajánlott gyűjteményt a könyvtár megvásárolta volna.) Kétségtelen, hogy az 1937. évi gyűjtőköri leírás az ex libriseket ebbe az állományrészbe sorolta. A naplóban is akadnak – igen ritkán – beérkezésüket nyilvántartó bejegyzések.

A gyűjtemény fejlődéséről egy 1942 elejéről származó adat tanúskodik, ekkor 1600 darabból állt a könyvtár Kéziratok és Muzeális Nyomtatványok Tárában elhelyezett magyar ex libris állománya.[55]

*

Lukinich Imre nemcsak az ex libris, hanem a bélyeggyűjtés fejlesztését is szorgalmazta[56].

1915-ben Szinnyei József hagyatékából jutott a könyvtár egy jelentősebb gyűjteményhez, 1924-ben pedig a Kiticsán Miklós-féle hagyatékból kb. 300.000 levélzáró jeggyel (alkalmi bélyeggel) gyarapodott állománya[57] Ebben az évtizedben a háborús- és proletárdiktatúra-gyűjtemény számára is beszerezték az adott évek bélyegeit.

A két hagyatéki anyag feldolgozására Akantisz Viktor kapott megbízást.[58] Az OSZK-ban szunnyadó tervek megfogalmazásához, a bélyeggyűjtemény felállításához talán az a Hóman Bálint múzeumi főigazgatóhoz intézett kérés adta meg az indítékot, amely a gyűjteménynek a tervezett postamúzeum számára történő átadását igényelte. Ezzel szemben Lukinich Imre álláspontja elutasító volt.[59]

1927-es dátummal, de valójában 1928 elején készült az a "Pro domo" összeállítás,[60] amelyet Nyireő István, vagy Akantisz Viktor, esetleg ketten együtt – állíthattak össze. Ez sajnálattal állapította meg, hogy a könyvtár eddig elmulasztotta bélyeggyűjteménye fejlesztését, és ennek köszönhetően az egyik legnagyobb magyar magángyűjtemény a postához

54 OSZK Irattár 544/1928.

55 *Jelentés... 1941.* 9.p.

56 Talán önkényes megoldásnak látszhat a bélyegeknek az aprónyomtatványok közé történő besorolása. A formai kritériumoknak ez a kategória megfelel ugyan, a különleges tárolási mód igényének is, mindezek ellenére a kötelespéldány-rendeletek nem sorolják a beszolgáltatásra kötelezett dokumentumok körébe. Mégis itt szólunk a könyvtári gyűjtés e kis területéről, amely máshova sem illeszkednék jobban, mint ide.

57 Kiticsány Miklós hagyatéka *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az intézet 1924–1928. évi állapotáról és működéséről* c., Hóman Bálint által 1929-ben közzétett összefoglalás szerint 1925-ben került a könyvtár állományába. (53.p.) 1924. január 15-ről származik viszont Akantisz Viktor felterjesztése "a Kiticsán Miklós hagyatékából a M. N. Múzeum Könyvtárának ajándékozott »Levélzáró jegyek (alkalmi bélyegek)« rendezésére". Ezt Hóman főigazgató január 18-án már jóvá is hagyta (OSZK Irattár 39/1924.) – Az éves jelentések a Kiticsán-féle hagyatékot nem említik.

58 A Kiticsány-gyűjtemény bélyegeinek rendezéséről szóló jelentést ld. az OSZK Irattár 39/A/1924. sz. alatt.

59 OSZK Irattár 630/1925.

60 OSZK Irattár 536/1927. Lukinich kézjegyével és 1928. január 28-i dátummal ellátott, gépelt irat. Kézírásos betoldásai Akantisz Viktortól származnak.

került, ahol egy külön múzeum alapját vetette meg. Ez azonban csak szakemberek számára hozzáférhető – jegyzik meg a feljegyzés összeállítói – ezért "...az O.SZ.K. csak régi feladatát oldja meg, ha bélyeggyűjteményét a lehetőségek utolsó órájában, mint a többi, egymással összefüggő gyűjteményeinek kiegészítő részét, a közérdeklődésnek megfelelő módon kiépíti." E jelentés azonban a postamúzeummal való egyeztetés, illetve együttműködés szükségességét is elismeri.

Ez elől a másik fél sem zárkózott el, sőt, hajlandó volt fölöspéldányait is a könyvtár rendelkezésére bocsátani, a gyűjtőköri elhatárolást viszont egyértelműen tisztázni kívánta.[61] "Célszerűnek vélném, ... hogy az ott tervezett bélyeggyűjtemény csak szűkebb, quasi mint kultúrtörténeti kiegészítő rész szerepelne ott, miként az dr. Hóman főigazgató úrral már élőszóval is megbeszéltetett, részletes filatelista szempontokra való tekintettel összeállított gyűjtemény viszont mint szakgyűjtemény, csakis a posta bélyegmúzeumában volna összeállítható" – szögezte le 1928 elején Szalay Gábor, a posta főigazgatója. Lukinich válaszában egyetértéséről biztosítva, megnyugtatta Szalayt: "...az OSZK a többi hungarika-gyűjteménye kiegészítése érdekében kívánja bélyeggyűjteményét kiépíteni, valamint a posta által nem gyűjtött magyar okmánybélyegeket, illetve alkalmi bélyegkiadványokat fogja abban elhelyezni.

Mindenhonnan érkeztek bélyegek, vagy pénzadományok a könyvtár címére. Igaz, az intézmény is elkövetett mindent az ajándékozási kedv fokozása érdekében. "1928-ban indult meg a könyvtár bélyeg- és ex libris gyűjtési akciója" – jegyezte meg az igazgató egyik jelentésében.[62]

A bélyeggyűjtemény megszervezésében Nyireő Istvánnak döntő szerep jutott, ő intézte 1928-ban a "rendezés ügyét" is. Ez nyilván Melczer Aladár ny. tábornok tevékenységének irányítását jelentette, aki a tulajdonképpeni munkát végezte.[63]

61 OSZK Irattár 51/1928. Ugyanezen a számon a válasz is.

62 OSZK Irattár 528/1928. *Rövid jelentés az Országos Széchényi Könyvtár 1982. I–III. negyedéről.* – Azt, hogy e megállapítás mögött mi rejlik, a "Pro domo" c. irat árulja el. 1927. december 10-i kelettel Lukinich igazgató felhívást intézett a fontosabb gyűjtőkhöz, egyesületekhez, intézményekhez és bélyegüzletekhez, amelyben adományokat kér a gyűjtemény fejlesztése számára. E felszólítás alapján pl. a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút R.T. 100 P-t, a TÉBÉ 3.000 P-t adományozott, de a GYOSZ, a Nemzeti Bank, a Bányászati és Kohászati Egyesület, a Déli Vasút, a BESZKÁRT és számos bélyegkereskedő, -gyűjtő jelezte támogatását. Köztük a kereskedelemügyi miniszter is, aki 428 darab bélyeggel gazdagította a meglevő állományt. De még philadelphiai gyűjtő, Klein Dezső is eljuttatta adományát az OSZK-nak. (OSZK Irattár 172/1929.) – 1928-ban a könyvtár [Sztoján] Ctoyan Petrov bolgár követhez és H. Vasil bey ottoman követhez és meghatalmazott miniszterhez is kéréssel fordult a bolgár és török bélyegkiadványok megszerzése érdekében. Ebben Lukinich igazgató Magyarország és a két ország közötti sok évszázados kapcsolatra, a világháborúra hivatkozva közölte az OSZK azon elhatározását, hogy ezentúl a magáé mellett e két ország bélyegeit – régieket és újakat egyaránt – sorozatban kívánja gyűjteni. Válasz az Irattárban nem található. (OSZK Irattár 200/1928.)

63 1929-ből származó adat szerint a posta vezérigazgatóságával hozott döntések szemmeltartásával az anyag csoportosítása a következő volt: 1. Magyarország bélyegkiadványai használt és használatlan példányokban; 2. Ausztria; 3. a szomszédos és a volt központi hatalmak bélyegei. Az első csoport csaknem teljes. A gyűjtemény naplózott anyaga 7.500 darabból állt a többespéldányok nélkül. = *Jelentés ... 1929. év első felében.* = *Magyar Könyvszemle* 1930. 311–312.p.

Melczer Aladár honorálását részben a befolyt adományokból próbálták megoldani, de tiszteletdíja előteremtését főként a Múzeumbarátok Egyesülete tette lehetővé. 1930-ban innen 625 pengőt, 1931-ben és 1932-ben 230–230 pengőt utaltak ki számára a bélyeggyűjtemény rendezéséért.[64]

1935-ben az Állami Nyomda felszólította a Széchényi Könyvtárat 20 darab 1931-ben rendelt bélyegalbum árának kifizetésére. A válaszból derül ki, hogy a megrendelést nem az intézmény, hanem a VKM által ideiglenesen alkalmazott tábornok foganatosította: "A könyvtár a bélyeggyűjtést nem tartotta gyűjtési körébe tartozónak, s gyűjteményeibe nem is kebelezte be" – szögezte le Fitz igazgató levelében.[65]

A kb. 10.000 darabból álló bélyeggyűjteményt a Kéziratok és Muzeális Nyomtatványok Tára őrizte, és az 1943-ban még kimutathatóan megvolt az állományban.[66] További sorsára vonatkozóan azonban nincs adat, talán a háború viszontagságai közben sodródott el eddig ismeretlen helyre.

Állományadatok

Az aprónyomtatványok és plakátok állományának nagyságáról, a gyarapodás mennyiségéről és forrásairól vannak ugyan adataink, de ezek sokszor csak körülbelüliek, megközelítőek. Néhány évben még a gyarapodásról sem közölnek számokat a jelentések – akkoriban nyilván nem jutottak hozzá az általában több ezres aprónyomtatvány anyag összeszámolásához sem. (Erre a részjelentésekben is találunk utalást.)

1918-ban a könyvtár nyomtatványállománya 702.412 darabból állt, amelyből "...mintegy 352.374 db az aprónyomtatvány."[67] Ugyanebben az évben a gyarapodás több, mint 16.000 egységet tett ki. (528 alapszabály, 5.248 falragasz, 2.956 gyászjelentés, 327 hivatalos irat, 16 perirat, 656 db műsor, 4.209 db színlap, 1.355 db zárszámadás, 902 db különféle aprónyomtatvány.)[68] 1919-ben 11.321 új aprónyomtatványt regisztrált a könyvtár, ez a szám 1920-ra 8.979-re esett vissza. 1921-ben valamelyes emelkedés mutatkozott (9.833 db). A következő évekről nincs adat, csak 1927-ről, amikor 7.942, és 1928-ról, amikor 13.312 db aprónyomtatvánnyal gyarapodott az állomány.[69]

Az eddig közölt számok – a bontás tanúsága szerint – a valóbani aprónyomtatványokra és a falragaszokra vonatkoznak. (Bár 1934–1935-től a jelentés a térképeket is az aprónyomtatvány-gyűjteménybe – az egyleveles nyomtatványok kategóriájába – sorolja, mi ezen dokumentumfajta gyarapodási adataival nem foglalkozunk.)

Az 1935. évi hullámvölgyet (3.900 db) erős fellendülés követte: 1936-ban 18.250, és korszakunk végéig – 14.000 és 24.000 közti ingadozással – átlagosan évi 19.000 egységgel gyarapodott az aprónyomtatvány-gyűjtemény.

A plakátok és az egyéb aprónyomtatványok arányára pontos adatokat csak az 1934–44-es korszakra lehet adni.[70] Ekkor összesen 64.128 plakát és 110.785 aprónyomtatvány

64 OSZK Irattár 33/1934.
65 OSZK Irattár 180/1935
66 *Jelentés ... 1941.* 9.p. További sorsára vonatkozóan azonban nincs adat, talán a háború viszontagságai közben sodródott el eddig ismeretlen helyre.
67 OSZK Irattár 308/1919. Rövid összeállítás Thirring Gusztáv számára a könyvtár gyűjteményeiről.
68 *Jelentés ... 1918.* = *Magyar Könyvszemle* 1920/21. 58.p.
69 Ld. az adott évek jelentéseit.
70 Ld. az adott évek jelentéseit.

került be a könyvtár állományába. Ezen évek statisztikai kimutatásaiból az is kiderül, hogy a gyarapodás fő forrása a kötelespéldány, adományból és vételből legfeljebb évi néhány százzal növekedett a gyűjtemény.

1935-ben és 1936-ban teljesen, 1939-ben 131 adomány és 12 db vétel kivételével csak a kötelespéldány szolgálta az elemzett állományrészek fejlesztését. 1940-ben 1.320 db adományt és egyetlen vételt mutat ki a beszámoló. A következő években a helyzet alig változik, pontosabban a gyűjtemény ingadozóan, de általában egyre kevesebb adományból és vételből gyarapodik. A csere alig szerepel ezeknél a kategóriáknál, 1938 jelenti a csúcsot, összesen 4 darabbal.

Hogy a korszak végére mennyi volt az összállomány, arra vonatkozóan csak részadatok, illetve az 1950-es évekből származóak szolgálnak útmutatással.

1938-ban 220.000-re, más forrás szerint "több százezerre" becsülték az Országos Levéltártól visszakapott gyászjelentések számát, 1939-ben a Széchényi Könyvtáréval egyesített gyűjtemény nagyságrendjét kb. félmillióban határozták meg. 1941-ben 800.000, sőt egymillió egységnyi állományról szólnak a különféle jelentések, ettől kezdve folyamatosan milliós gyűjteményről tudósítanak.[71]

A Plakát- és színlapgyűjtemény állományába 1941-ben 120.000 plakát, 240.000 színlap, 40 műsor és egyéb nyomtatvány, közte egy háborús képeslapgyűjtemény tartozott. Ugyanakkor 1.600 magyar ex librist, s kb. 10.000 bélyeget őrzött a könyvtár.[72]

1947-ben 458.472 volt a "kimutatott" plakát és színlap, 105.051 az aprónyomtatványállomány. Ezután "félelmetes arányú fejlődés" következett: 1950-ben – feltehetően a rendezés következtében – már 1.660.000, 1953 végén pedig 1.858.087 a plakátok és egyéb aprónyomtatványok (kisnyomtatványok) együttes mennyisége.[73]

Ezek a számok önmagukban is sokat mondanak ugyan, de a részletkérdésekre csak hiányos választ adnak. Arra nem szolgálnak útmutatással, hogy a "vegyes aprónyomtatvány" (kisnyomtatvány) csoport összetétele és az egyes alegységek mennyisége milyen lehetett.[74]

71 Ld. az 1938. évi jelentést, illetve a kormányjelentés számára készült rövid összefoglalást, valamint a következő évek jelentéseit.

72 *Jelentés ... 1941.* 21.p. – Egy, az 1943-as jelentés kéziratában őrzött cédula szerint a plakátok száma akkor 412.910 volt. (OSZK Irattár 75/1944.)

73 Az Országos Széchényi Könyvtár különgyűjteményei. [Előadások.] Bp. (1954). 20.p. Idézett rész: 11–12.p.

74 Ez derül ki a Plakátgyűjtemény és Egyleveles nyomtatványok osztálya működéséről adott 1943. évi jelentésből is: "Gyarapodás: vétel 1 db, kötelespéldány 5.060 darab, ajándék 242 darab, összesen 5.303 darab. Egyéb aprónyomtatványok 10.518 darab." (OSZK Irattár 75/1944.)

A gyűjtőkör, a gyűjtés és a könyvtárba bekerült anyag magában véve független az állományrészek hovatartozásától. De a feldolgozás, elhelyezés és a használat már nem választható el a tárak, osztályok adta keretektől, ezek változásaitól. A szervezet meghatározó szerepe – elsősorban 1935-től kezdődően – a felsorolt területeken erősen érvényesült.

A plakátok és egyéb aprónyomtatványok egészen 1935 végéig a Nyomtatványi Osztály gyűjteményének egyik részét alkották.[75]

Önálló osztállyá a gyűjtemény a Muzeális Tárak együttesébe illesztve[76] Fitz József igazgatóságának második évében szerveződött meg. "Aprónyomtatványtár és térképgyűjtemény" címmel.[77] Ebbe az új egységbe – amelyet Pánity Vukoszava vezetett – az elnevezésben jelzetteken kívül a Magyar Asszonyok Könyvtára, az Iskolai értesítők,[78] valamint a plakátok, színlapok és gyászjelentések gyűjteménye is beletartozott.[79]

1939-ben a Magyar Asszonyok Könyvtárának és az Iskolai értesítők gyűjteményének gondozása eltűnt az Aprónyomtatványtár feladatköréből, s az 1941. évi jelentésben önálló szervezeti egységekként találkozunk velük.[80] 1939-ben a Térképtár is önállósult,[81] 1940-től a gyűjtemény többi része "Plakátok, színlapok és gyászjelentések tára" néven folytatta működését. Ide tartoztak az egyéb aprónyomtatványok is.

1941-ben "Plakát- és színlapgyűjtemény", illetve önálló "Gyászjelentés-gyűjtemény" szerepel a jelentésben, 1942-ben viszont "Plakát- és egyleveles nyomtatványok gyűjteménye" néven találkozunk az előbbi részleggel.

Ezekben az években a szervezeti elnevezésekben jelzett kiadványfajtákon kívül eső aprónyomtatványok (füzetes kisnyomtatványok), az első elképzelésekkel ellentétben, a Nyomtatványi osztály keretében, kisebb részükben feldolgozva a raktárba, nagyobb tömegükben – legfeljebb regisztrálva – az ún. Gyűjtőbe kerültek. (Ld. még a feldolgozásról

75 Jakubovich Emil főigazgató, Hóman Bálint múzeumi főigazgató utasítására 1932-ben három részre tagolta az osztályt. Az elsőben a kurrens anyag feldolgozása történt, a második a különgyűjtemények és szakok kezelésével foglalkozott, köztük a régi aprónyomtatványokkal és színlapokkal. Ezek gondozója Pukánszkyné Kádár Jolán volt. – A plakátokról és kurrens aprónyomtatványokról sehol sem esik szó, ezeket nyilván a Kötelespéldány osztályon át juttatták "feldolgozásra", illetve elhelyezésre a Nyomtatványi osztály kurrens részlege keretében. (OSZK Irattár 19/1932.)

76 Ez a szervezeti keret két évig állt fenn.

77 A részleg nevében a tár és osztály elnevezés váltakozva szerepelt – még egy-egy éven belül is – és a jelentések beszerzési rovatában – kiegészítésként – megtaláljuk zárójelben az "Egyleveles nyomtatványok" alcímet is. (Nem egységes a "Nyomtatványtár" megjelölés sem.)

78 A Magyar Asszonyok Könyvtárát, amely mintegy 3.500 művet foglalt magában, Benczúr Gyuláné hagyományozta a Széchényi Könyvtárra. Ez a gyűjtemény elsősorban a magyar írónők műveit tartalmazta eredetiben és idegen nyelvű fordításokban, ezenkívül külföldi írónők műveit és azok magyar fordításait, valamint a magyar nőkre, illetve általában a nőre vonatkozó irodalmat is. A különgyűjteményként kezelt állomány gondozására Pánity Vukoszava kapott megbízást. (OSZK Irattár 140/1928., 33/1931.) – Az iskolai – középiskolai értesítők gyűjteménye a Nyomtatványtár kötelékébe tartozott. Az ide tartozó művek nyilvántartását és – amennyiben erre szükség volt – egyedi feldolgozását is ez a részleg végezte. Ezt az állományegységet együttesen, a raktár elkülönített részén tárolták.

79 *Jelentés ... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* 9.p. Vezető és Magyar Asszonyok Könyvtára: Pánity Vukoszava. Katalogizálás: Varjas Béla. Térképgyűjtemény: Garda Samu Iskolai értesítők gyűjteménye: László Gyula.

80 Ld. az adott évek jelentéseit a továbbiakra vonatkozóan is.

81 Az 1939. évi jelentésben az Aprónyomtatványtár c. fejezetben, de azon belül Térképtárként említve szerepel, 1940-től pedig már önálló egységként kezeli a beszámoló.

szóló fejezetet.) 1941-ben a "Plakát- és színlapgyűjtemény állományába a plakátokon és színlapokon kívül" 40.000 műsor és egyéb egyleveles nyomtatvány, közte egy háborús levelezőlap-gyűjtemény tartozott. 1942-ben ezek rendezését végezte a részleg, a gyarapodás pedig 5.750 plakátból és 7.160 egyleveles nyomtatványból állt. 1943-ban a "Plakátgyűjtemény és Egyleveles nyomtatványok" osztályának működési területe ugyancsak a plakátokra és színlapokra terjedt ki, de regisztrálták 10.518 db "egyéb nyomtatvány" beérkezését is.[82]

Ezen "egyebek"-ről – nyilván a plakátokon és színlapokon kívüli egyleveles nyomtatványokról – csak sejtéseink lehetnek. A "Plakátgyűjtemény és Egyleveles nyomtatványok" osztályára kerülhettek, és onnan – kétségkívül feldolgozás nélkül – a pincébe, vagy egy alagsorba juthattak.

1945-ben mindenesetre a "Plakátgyűjtemény, egyleveles- és aprónyomtatványok tárá"-ban kezdődött meg a rendezés munkája.

*

Valószínűnek látszik, és erre közvetett értesülés is utal,[83] hogy Fitz József az "Aprónyomtatványtár és térképgyűjtemény" megszervezésével olyan egységet kívánt létrehozni, amelyet eleve szétoszthatónak, képlékenynek ítélt. Munkaerő- és főleg helyhiány is akadályozhatták terve azonnali megvalósításában, amit az a tény is valószínűsít, hogy a Festetics-palota megszerzésekor (1939-ben) az egységes osztályt azonnal elemeire bontotta.

A Magyar Asszonyok Könyvtára végül is nem illett bele az aprónyomtatványok sorába, a Széchényi Könyvtár jelentős térképállománya pedig már évtizedek óta megkövetelte volna az önálló részlegben történő elhelyezést, kezelést. Az iskolai értesítők gyűjteménye mindig is különálló egységet alkotott, amit a naplóban alkalmazott "É" irányítójel, de a müncheni katalógus nyilvántartása is bizonyít.

Igaz, hogy ezen részlegek leválasztásával a gyűjtőköri leírás és a szervezet között – elsősorban a térképek és értesítők tekintetében – ellentmondás alakult ki (bár a kis szervezeti egységek összességéből szinte teljességében kikerült a gyűjtőkör egésze), mégis a "lebontás" a tár profilját egységesebbé, munkáját szervezettebbé tette. Illetve tette volna, ha az aprónyomtatványok egy részének mellőzését, a gyászjelentés-gyűjtemény elkülönítését, nem kellene negatívumként értékelni.

De az sem vitás, hogy az esetlegesen tervezett fejlesztési (összevonási?) elképzeléseket nem ismerjük, így gondolhatunk arra is, hogy a negyvenes évek szervezeti felállítását Fitz főigazgató csupán egy nagyobb egység később újra egyesítendő részeinek tekintette.

1939-ben "...a Tár vezetője ... a Plakát-, Színlap- és vegyes aprónyomtatványtárt gondozta" – a még Aprónyomtatványtárnak nevezett szervezeti egységen belül. Az elhelyezési terv – amely a Festetics-palotába való beköltözéskor készült – mind 1939-re, mind pedig 1943-ra szólóan a részlegek felsorolásakor a következő "elnevezéseket" használja: "Térképtár, plakátgyűjtemény, egyleveles nyomtatványok, Gyászjelentés-gyűjtemény." A nagybetűk ilyetén alkalmazásának vajon van itt valami jelentősége?[84] Az intézmény

82 OSZK Irattár 75/1944. – A magyar ex libris gyűjtemény 1.600 darabját a Kéziratok és Muzeális nyomtatványok tára őrizte. Kérdéses, hogy ez az egész gyűjteményt magában foglalta-e, vagy csak a régebbieket.

83 Fitz József Goriupp Alisz számára adott szóbeli tájékoztatása. (Wittek Lászlóné közlése.)

84 *Jelentés ... 1939.* 12.p. – *Elhelyezési terv.* OSZK Irattár 250/1939.

1941. évi működéséről összeállított egyik beszámoló[85] pl. "Aprónyomtatvány-, plakát- és gyászjelentés-gyűjteményt" említ, a gyarapítási adatok között az egyleveles nyomtatványokat, plakátokat és gyászjelentéseket sorolja fel.

Mindezt csak azért részleteztük, mert sokszor az az érzésünk, hogy a szervezeti keretekbe beillesztett állománytesteket Fitz József csak gyűjteményrészeknek, egy nagyobb eszmei-könyvtári egység tagjainak tekintette, azért is bánt velük olyan "könnyedén". De érezzük azt is, hogy a különgyűjteményben való kezelés (egy esetleges összevonás) csak az egyleveles nyomtatványok csoportjaira, tehát egy "letisztított", könyv jellegű kiadványoktól mentes kategóriára vonatkozhatott volna.

Így azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Fitz József kezdetben voltaképpen a mai kisnyomtatványtár koncepciójával indult el,[86] ezt azonban egészen nem valósította meg, sőt a gyakorlatban egyre jobban eltért tőle, és elérkezett odáig, hogy a kisnyomtatványok egyik csoportját alkotó aprónyomtatványokra korlátozta e különgyűjtemény(ek) gyűjtőkörét és szervezetét. A másik csoport, amely az önálló (füzet, illetve könyv alakú) kiadványokat foglalja magában, sajnos elsikkadt ebben a szétválasztásban, és ha esetleg nyilvántartásbavétel után is, de a pincében, vagy a "gyűjtőben" nyugodott addig, amíg 1945 után nem találta meg – a két részleg egyesítésével – megfelelő szervezeti formáját és helyét.

Bárhogy is legyen, a gyakori szervezeti változások, az elnevezésbeli következetlenségek a kiforratlanság, az útkeresés és az egyleveles nyomtatványok körén kívül eső "egyebek" meg nem becsülését sugallják.

*

A szervezetről szólva külön is meg kell említeni egyes gyűjteményrészek könyvtáron kívüli átmeneti elhelyezését.

A gyászjelentés-gyűjteményt, valamint az 1848/49. évi plakát- és aprónyomtatvány-gyűjteményt az Országos Széchényi Könyvtár Levéltári osztálya őrizte és gyarapította.[87] 1926-ban, amikor ez a részleg a Múzeum épületét sújtó helyhiány enyhítése érdekében az Országos Levéltár akkor elkészült új épületében kapott megfelelő helyiségeket, oda természetesen minden anyagát magával vitte. 1929-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári osztálya önálló, a könyvtártól független részleggé vált, majd 1934. júliusában az Országos Levéltár szervezetébe olvadt bele.[88] Így a könyvtár elveszítette gyászjelentés- és 1848/49-es plakát- és aprónyomtatvány-gyűjteményét is. Már 1928-ban történtek kezdeményezések az összetartozó állományrészek egyesítésére,[89] majd 1936-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa felkérésére Fitz József főigazgató megbízta Trócsányi Zoltán főkönyvtárnokot, hogy egy szakértő bizottság segítségével vizsgálja felül a múzeumi intézmények anyagának átfedéseit, a gyűjteményrészek szétszórtságának kérdéseit, azok együttes, logikus elhelyezése érdekében.[90] Ennek során követelte a könyvtár az Országos Le-

85 *Összefoglaló jelentés a kormányjelentés számára az Orsz. Széchényi Könyvtár 1941. évi állapotáról és működéséről.* (OSZK Irattár 38/1942.)

86 Ld. az 1. sz. jegyzetben Tóth András meghatározását.

87 Sulica Szilárd: *A Múzeumi Levéltár gyűjteményeiről.* = *Magyar Könyvszemle* 1926. 54–110.p.

88 Bakács István: *A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében 1934–1945.* Bp. 1972. 33–84.p. (*Klny. Levéltári Közlemények* 43. évf.) A vonatkozó részt ld. 51–54.p.

89 OSZK Irattár 619/1928.

90 OSZK Irattár 476/1936.

véltártól a gyászjelentés-anyag visszaszolgáltatását, arra hivatkozva, hogy ezen dokumentumok őrzése a kötelespéldány törvény értelmében a Nemzeti Könyvtár feladata. Ugyanekkor bejelentette igényét az 1848/49-es elkerült állománytestre is. Az Országos Levéltár 1938 szeptemberében "az 1725–1918-ig terjedő évekből" sok ezer gyászjelentést adott át az Aprónyomtatványtár számára. Pánity Vukoszava szerint ezek száma 200–220.000 között mozgott.[91] (Részletesebben ld. az állományadatok ismertetésénél.)

Az 1848/49-es plakát- és aprónyomtatvány-gyűjtemény még a második világháború után sem került vissza a Széchényi Könyvtár állományába.[92]

Feldolgozás. Elhelyezés

A plakátok és az újabbkori aprónyomtatványok feldolgozása Pánity Vukoszava nevéhez fűződik.[93] 1925-ben megkezdte az 1897 óta beérkezett falragaszok rendezését, kiemelte közülük a színházi, zenetörténeti vonatkozású és a művészi jellegű képes plakátokat. "Megkezdődött és örvendetesen halad előre a plakátgyűjtemény rendezése, illetve felvételezése, amellyel régi hiányt igyekszünk pótolni, mert tudvalevőleg ez az anyag eddig egyáltalán nem vétetett figyelembe..." – dicsekedett örömmel a könyvtár vezetősége.[94] A következő években azonban más jellegű munkái mellett Pánity Vukoszava csak a háborús-, proletár- és képesplakát-gyűjteményt rendezte, majd – szinte visszatérő szóhasználattal – "folytatólagosan dolgozott a háborús- és proletárgyűjtemény anyagán."[95] Az aprónyomtatványok feldolgozására nem találunk utalást, ezeket – mint később kiderült – csak összegyűjtötték, és negyedévenként fajták szerint csoportosítva a raktár valamely félreeső részén helyezték el.[96] Nem csoda hát, hogy amikor a Ferenc József Tudományegyetem könyvtára 1933-ban 11 aprónyomtatványt kért kölcsön az OSZK-ból, Jaku-

91 OSZK Irattár 122/1939.

92 OSZK Irattár 433/1947. – Ez az iratváltás arról tanúskodik, hogy a háború után is folytak tárgyalások az anyag visszaszerzése érdekében, sőt azt is bizonyítja, hogy az OL a kért dokumentumokat – ha nem is azonnal, – de készségesen visszaadta volna.

93 Pánity Vukoszava – mint láttuk is – 1935-ig a Nyomtatványosztály munkatársa volt. Egyetemet végzett, nyelvtudással rendelkező könyvtáros volt, akire azonban csak egysíkú munkákat bíztak. Talán ez szerencsés volt az új osztály szempontjából, hiszen rajta kívül senki sem értett igazán az aprónyomtatványok kezelésénél szükséges részfeladatok elvégzéséhez.

94 *Jelentés... 1926.* = *Magyar Könyvszemle* 1927. 170. p. – Dezsényi Béla: *Szervezet ügyvitel és igazgatás...* c. tanulmánya. 142. p. (Ld. a 4. sz. jegyzetet.)

95 Ld. a 17. sz. jegyzetet.

96 Ld. a 17. sz. jegyzetet.

bovich Emil igazgató – hivatkozva arra, hogy ezek a dokumentumok nincsenek katalogizálva, és így a jelzett anyag kikeresése 4–5 napot venne igénybe, – azt válaszolta, hogy adják meg az igénylők a keresett kiadványok formátuma mellett azon tokok számát is, amelyben a Széchényi Könyvtár őrzi őket. E nélkül nincs módjában elvállalni a munkát.[97]

E lehetetlen helyzeten 1935-ben Fitz József főigazgató próbált segíteni. Átszervezte a könyvtárat: a Szerzeményosztály feladatkörébe utalta a beszerzés egészét (tehát a különgyűjteményekét is), egyben kivonta a Nyomtatványtár vezetőjének hatásköréből – többek között – "...az egylapos térképek, plakátok, egylapos képek, reprodukciók, a darabonkénti katalogizálásra alkalmatlan aprónyomtatványok" kezelését.[98] A "könyvegységet adó" térképek (atlaszok) továbbra is a Nyomtatványtár gyűjteményében kaptak helyet.[99]

A munkamenet kialakítására az említett tervezet ad támpontot:

Naplózás után a mű könyvtári elhelyezését azon tár kezdőbetűivel kell jelölni, ahova a mű kerül.

Az anyag rendezésével kapcsolatos munkákat már az illetékes szervezeti egység végzi. Hogy ezt tárgyalt területünkön hogyan tervezték, arról a gyűjtőköri leírások szolgálnak útmutatással:[100]

A gyászjelentések időrendbeni (év, hónap, nap) felállítása után betűrendes katalógus készül.

A szöveges plakátokat az 1937-es terv négy csoportba sorolja, de az ezeken belüli rendezés elvét nem rögzíti. Ugyanerre a kategóriára 1939-ben – a négyes felosztást nem említve – így szól az utasítás: "Éveken belül történt rendezés után készült összefoglaló tájékoztató."

97 OSZK Irattár 7/1933.

98 Az átszervezés "alapgondolata az, hogy az osztályokat közösen illető dolgokat – aminők az adminisztratív teendők, a gyűjteménytárgyak és a felszerelési tárgyak beszerzése, az állományba vett művek használatba bocsátása és a bibliográfiai felvilágosító szolgálat – központi szervek intézzék, míg a gyűjteményanyag jellege szerint nyomtatványtárrá, aprónyomtatvány- és térképgyűjteményre, ... tagolt gyűjteményekhez beosztott tisztviselőknek csupán az a feladatuk legyen, hogy a gondozásukra bízott anyagot katalogizálják és konzerválják." (*Jelentés ... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig. 2.p.*) Ez az elképzelés később sem változott. 1939-ben a Festetics palotában elhelyezett Térképtár, Plakátgyűjtemény, Gyászjelentés-gyűjtemény feladatát így határozta meg: "... a) az anyag katalogizálása és katalógusokban való nyilvántartása, b) az anyagnak jó karban való elraktározása, c) az anyag használatba bocsátása és a használat fölötti felügyelet." – Az olvastatás decentralizálását a külön épületben történt elhelyezés tette szükségessé.

99 OSZK Irattár 294/1935.

100 OSZK Irattár 374/1937 és 122/1939. – A Nyomtatott Könyvek Tárához került "F" irányítású aprónyomtatványokat (kisnyomtatványokat) mint részcím nélküli sorozatköteteket, nyilvántartólapokon regisztrálták (zárszámadások, évi jelentések, stb.) (*Jelentés ... 1941.* 12.p.)

A képes plakátok csoportjában a magyar szerzők szignált plakátjai betűrendben kerülnek elhelyezésre (az 1937-es tervezet szerint négy csoportra osztva). 1939-ben a képes plakátok egyik alcsoportját alkotják a levelezőlapok: hazai tájképek, helyek szerinti betűrendben tárolva. Az 1939-es kimutatás az ex libriseket is ide sorolja.

A vegyes aprónyomtatványok közül a "folytatásos kiemelt csoportok" hely, intézmény és év szerint kerülnek rendezésre, míg az "önálló kiadványok" a megjelenés éve szerint, azon belül a tizedes rendszer alapján alkotnak egységet.

A feldolgozás 1936-ban valóban megindult. Ebben az évben 25.743 plakát "katalogizálása" történt meg,[101] 1937-ben pedig 883, a rendőrség által elkobzott röpcédula rendezésére,[102] az 1933–1936 közötti gyászjelentések előírt sorrendbe rakására, színlapok, műsorok, önálló vegyes nyomtatványok feldolgozására került sor.[103] A következő évben ugyancsak jó ütemben haladt előre – szinte minden területen – a munka.[104]

1939-ben a könyvtár új épülethez jutott, megkapta a Festetics-palotát. A plakátokat és egyleveles nyomtatványokat itt helyezték el, így részben az átköltözés, részben az addig hozzáférhetetlen állományrészek átnézése, selejtezése került a tár tevékenységének előterébe. 1940 végéig befejeződött az egyleveles nyomtatványok és plakátok szelektálása, de a Festetics-palota istállójában, a főépület pincéjéből kikerült anyagból még mindig kb. 8 m^3-nyi hivatalos és üzleti nyomtatvány maradt.[105]

101 1935-ben Pánity Vukoszava, akire a Magyar Asszonyok Könyvtárának gondozása is hárult, a szorosan vett gyűjteményi területen csak Varjas Béla katalogizálóra számíthatott. De azt sem tudjuk, hogy Varjas Béla feldolgozó tevékenysége mely kiadványtípusra terjedt ki. (*Jelentés ... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* 9.p.) Varjas Béla 1936-ban átkerült a Nyomtatványtárba, ekkor a plakátok feldolgozására Gogolák Lajos kapott megbízást. (*Jelentés ... 1936.* 18–19.p.)

102 OSZK Irattár 374/1937. – Érdekes e röpcédulák csoportosítása, illetve összetétele: 1. "Kommunisták magyarországi pártja", 2. "Magyarországi szocialista munkáspárt", 3. "Magyarországi szociáldemokrata párt", 4. "Nemzeti szocialista magyar munkáspárt", "Magyar Párt", "Kaszás mozgalom", 5. "Fajvédő párt", "Nagyatádi kisgazda párt". – Ezt a munkát Méhes Mózes, a legfőbb állami számvevőszék ny. tanácselnöke végezte el.

103 Pánity Vukoszava a gyászjelentésekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy ezek feldolgozását a hazai intézmények közül elsőnek a Széchényi Könyvtár kezdte meg. Az 1882. évi *Magyar Könyvszemle*ben Jakab Elek: *A XIX. századi erdélyi halotti beszédek bibliográfiája* c. tanulmányához fűzött szerkesztőségi megjegyzésből (113.p.) tudjuk, hogy a Széchényi Könyvtárban a "szomorú jelentéseket" Szent-Iványi Zoltán – akinek "...e nemben legnagyobb és legérdekesebb gyűjteménye van az országban", már két éve rendezi. Korszakunkban 1923-ban szól a *Jelentés* a gyászjelentés-gyűjtemény rendezésének megkezdéséről, ezt hónapokon át kisegítő munkaerővel végeztették. (= *Magyar Könyvszemle* 1924. 113.p) – Az előzményekre vonatkozóan ld. Sulica Szilárd idézett tanulmányát.

104 OSZK Irattár 122/1939. Pánity Vukoszava beszámolója az osztály 1938. évi tevékenységéről. Megtörtént 1300 plakát, 2000 folytatásos nyomtatvány, 2391 gyászjelentés, 1735 műsor, 3459 képes plakát rendezése, az 1937-ben és 1938 első három negyedében beérkezett önálló vegyes aprónyomtatványok szakozása, stb. – Az osztályvezetőt Borzsák István és Hunyady József segítették a feldolgozásban.

105 Gáspár Margit év végi jelentése a Festetics-palota istállójában elhelyezett nyomtatványanyag rendezési munkálatairól. (OSZK Irattár 308/1940.) – Az 1941. évi jelentés szerint Pánity Vukoszava "...állományba vette a kiürített múzeumi pincékből előkerült anyagot", – de ez nyilván csak az előző években szelektált, tehát kiválogatott plakátokra és egyleveles nyomtatványokra vonatkozik.

1941-ben újabb költözés zavarta meg a feldolgozás menetét. A Festetics-palotából az Eszterházy-palotába áthelyezett gyűjteményekben azonban hamarosan folytatódott a munka.[106]

1942 végére – kb. 25.000 plakát kiemelésével – elkészültek a plakátok és színlapok selejtezésével, és 1943 végére már a főépületből átkerült pinceanyag teljes rendezése is megtörtént 10.000 egyleveles nyomtatvány kiemelésével. Ekkorra befejeződött a plakátok és egyleveles nyomtatványok év szerinti csoportosítása és lebélyegzése, sőt, megindult a színlapok tárgy szerinti rendezése is. (Kb. 10.000 darab.) Ugyanebben az évben 7 láda került "légó-csomagolásra."[107]

Amikor 1939-ben a Festetics-palotában megnyílt a lehetőség a gyászjelentések egy helyen való tárolására és a Széchényi Könyvtár állományának az Országos Levéltártól átvett gyűjteménnyel való összeolvasztására, tervezet készült a rendezés és feldolgozás menetére. Az alapszöveget maga Fitz József állította össze, Goriupp Alisz és Pánity Vukoszava véleményezte.[108] A lényegben mindhárman egyetértettek,[108] a halálozási dátumok szoros időrendjében határozva meg. A részletekre tett megjegyzések a munka módszerére, illetve a katalogizálás egyes kérdéseire vonatkoztak. Nem vonva kétségbe annak szükségességét, hogy minden gyászjelentésről egyedi címleírás készüljön, magára a szabályzatra elsősorban Pánity Vukoszava tett néhány megjegyzést. A gyűjtemény nagyságára való tekintettel a feldolgozást különmunkában szerette volna elvégeztetni, erre vonatkozóan számításokon alapuló javaslatát is megfogalmazta.

Elképzelése azonban – bár a főigazgató támogatását is élvezte, – nem valósulhatott meg. 1940-ben részben osztály-, részben különmunka keretében történt ugyan csekély előrelépés az anyag rendezésében, de 1941-től a további feldolgozást – személyzethiány miatt – szüneteltetni kellett.[109]

106 Sajnos, a siralmas létszámviszonyok továbbra sem javultak. 1940-ben Pánity Vukoszava mellett Borzsák István, Droszt Olga és Hunyady József dolgozott. 1941-ben viszont Droszt Olga már az önállósult Gyászjelentés-gyűjteménybe – egyetlen munkatársként – került át. "...a Tár minden gondját Pánity Vukoszava főkönyvtárnok viselte. Az altiszti teendőket Egyed István I. o. altiszt végezte" – állapította meg a könyvtár 1941-ről szóló jelentése. A Magyar Asszonyok Könyvtárának gondozását – mint önálló részlegét – továbbra is Pánity Vukoszava látta el.

107 OSZK Irattár 75/1944. A Plakátgyűjtemény és Egyleveles nyomtatványok osztályának 1943. évi munkájáról adott jelentése a tárgy szerinti rendezés következő csoportjait sorolja fel: 1. Hivatásos színészet; 2. Műkedvelő előadások; 3. Egyéb tartalmúak. Az, hogy ez a feldolgozás a színlapokra vonatkoznék, a szövegből nem derül ki, csak értelemszerűen következtethetünk erre. – Ebben a gyűjteményben helyezték el a világháborús és a proletárdiktatúrára vonatkozó nyomtatványok katalógusát is, egy húszfiókos katalógusszekrényben. (*Jelentés ... 1941.* 21.p.)

108 OSZK Irattár 6/1940. – Fitz József 1945-ben Györke Józsefet (a későbbi főigazgatót) bízta meg az Eszterházy-palotában elhelyezett gyűjtemények felügyeletével. Ebben az iratban közölte, hogy a gyászjelentés-gyűjtemény felvételi szabályzatát ő maga állította össze. (OSZK Irattár 14/1945.)

109 Ld. az évi jelentéseket. – Az 1941. évi beszámoló szerint (21.p.) a betűrendes elhelyezés nem pótolná a katalogizálást, a gyarapodás miatt ui. vagy a dobozokat kellene állandóan átrakni, vagy csak félig megtölteni. Utóbbihoz a raktári férőhely nem lenne elegendő.

Nem jutott előbbre az érintett részcím nélküli, illetve folytatásos művek feldolgozásában a Nyomtatott Könyvek Tára sem. A Múzeum pincéjéből az Esterházy-palota alagsorába kerültek ugyan át régibb zárszámadások, egyesületi jelentések, árjegyzékek, stb. de ez olyan anyag, "...melynek feldolgozására csak akkor kerülhet sor, ha érdemesebb katalogizálnivalónk már nem lenne" – vélték a könyvtár vezetői.[110]

*

Bár e korszakban az elhelyezés gondjai álltak a megoldandó kérdések előterében és a jelentésekben, különféle iratokban sok szó esett az egyes gyűjteményrészek raktározási problémáiról, az aprónyomtatványokról és plakátokról alig történt említés.

1923-ban lehetőség nyílt a hírlaptári dolgozószoba galériájának megépítésére, s ezzel a nyomasztó helyhiány csökkentésére, de "...a Festetics-palota ... pincéjében elraktározott aprónyomtatványaink megmentése a rothadástól..." csak nagyobb bővítés révén lett volna lehetséges.[111] Az aprónyomtatványok egy részét később a Hírlaptár VII. sz. raktártermének karzatán tárolták, de a hírlapállomány növekedése miatt innen az anyag a hírlaptári raktári folyosó legfelső polcaira került.[112]

Csak Fitz József főigazgatósága idején készültek komoly tervek az Aprónyomtatványtárban foglalt anyag elhelyezésére. Erre újabb termek vasállvánnyal történő berendezése, és ezáltal más helyiségek felszabadítása teremtette volna meg a lehetőséget.[113] Maga az osztály, amely 1936-ig a földszinten dolgozott, az emelet V., VI. számú raktártermeinek ablakfülkéiben kapott munkalehetőséget. 1936-ban Fitz főigazgató azt is felvetette,[114] hogy a Múzeum közelében ötszobás lakást kellene bérelni, és annak 8-9 helyiségében "...a ritkábban használt gyűjteményeket, mint az aprónyomtatványok, plakátok, gyászjelentések, értesítők, térképek, zeneművek gyűjteményeit" helyeznék el.[115]

110 *Jelentés ... 1941.* 13.p. Ez az idő a mai napig sem érkezett el.

111 *Jelentés ... 1923.* = *Magyar Könyvszemle* 1924. 108–109.p. – 1926-ban szekrényeket igényelt az OSZK – többek között a plakátok elhelyezésére – amelyeket addig nem tudott megfelelően tárolni. Arra nincs adat, hogy ezt sikerült-e megkapniuk. (OSZK Irattár 676/1926.)

112 OSZK Irattár 99/1932. Ekkor az OSZK és a Hírlaptár egymástól független múzeumi osztályként működött, a Jakubovich Emil és Rédey Tivadar közti megállapodás tehát leszögezte, hogy a karzatot a Hírlaptár csak ideiglenesen veszi igénybe, az a jövőben is a Széchényi Könyvtár "birtoka" marad. – Az elhelyezésről Posonyi Erzsébet is szólt egy 1945-ben, a Plakát és aprónyomtatványtárról tartott előadásában. (= *Az Országos Széchényi Könyvtár különgyűjteményei.* Bp. 1945, 10–13.p.) Az aprónyomtatványok tárolásáról – sajnos időpont meghatározása nélkül – azt írja, hogy egy részük "...az emeleti folyosó karzatán – bár jó magasan és nehezen hozzáférhető helyen – voltak évek szerint dobozokba helyezve, ahova úgy kerültek, hogy amit a Nyomtatványtár nem tartott érdemesnek feldolgozni, azt félretette, és mikor már annyi összegyűlt, hogy nem volt hova tenni, rendszerint az év végén, formátum szerint (8r., 4r., 2r.) dobozokba rakva felküldte a galériára."

113 Ekkor ui. az évi gyarapodás elhelyezésére évről évre különféle fortélyokkal kellett helyet szorítani, "...de ez is csak úgy lehetséges, hogy a kötelespéldányok tartalom szerint nélkülözhető részét, mint reklámfüzeteket, plakátokat, stb. összecsomagolva a pincébe helyezzük el." (*Jelentés... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* 2.p.)

114 OSZK Irattár 61/1936.

115 *Jelentés ... 1936.* 5.p.

1936-ban a raktározás lehetetlenülésének bizonyítására a férőhely és állomány közti feszültségről felmérést végzett és kimutatást készített a könyvtár.[116] Ebből kiderült, hogy 150 folyómétert foglaltak el az aprónyomtatványok a raktárban és 50 köbméternyi állományt (kb. 180.000 darab) tároltak elcsomagolva. A plakátgyűjtemény számára nem tudtak megfelelő elhelyezést biztosítani: ekkor a 40 köbméternyi hozzáférhetetlen gyűjteményrész száma kb. 304.000 darabra volt tehető.

Ha az adatok nem is egészen pontosak, a katasztrofális helyhiányról akkor is megközelítő és érzékletes képet adnak. A közel 900.000 füzetből és egyéb aprónyomtatványból 630.000 darab, az 1900 óta megjelent üzleti jelentések, röpiratok, plakátok stb. 90%-a hozzáférhetetlen – jellemzi a jelentés a táblázatban feltüntetett adatok alapján a reménytelen helyzetet.[117]

1937-ben némileg javult az Aprónyomtatványtár raktározási lehetősége. A szabadkőműves könyvtárak és a Pedagógiai Könyvtár anyagának szétosztása révén, valamint Széchenyi István könyvtárának megürült polcain összesen 259 folyóméternyi férőhely szabadult fel.[118] Erre fel lehet az addig pincében őrzött gyűjteményrészt – kb. 630.700 darab aprónyomtatványt – állítani, sőt négy-öt évi gyarapodásra is marad hely – mondta ki optimistán a könyvtár vezetősége. De a derűlátást már cáfolja a következő évi beszámoló, amely szerint a Tár gyűjteményei – többek között – a Nyomtatványtár raktártermeinek állványai közé vannak beszorítva. Mindez természetesen lassítja a kiszolgálást és veszélyezteti a gyűjtemények rendjét is.[119]

1939-ben a könyvtár birtokba vehette a Múzeum mögötti Festetics-palotát, és a Tár a nyár folyamán ide költözött át. A földszinten a Plakát- és színlapgyűjtemény két szobában és egy folyosón, a Gyászjelentés-gyűjtemény pedig az emeleten két szobában helyezkedhetett el. Az istállóban és egy másik emeleti helyiségben, illetve egy folyosón gyűjtötték össze – rendezés céljából – azt a több száz köbmétert kitevő aprónyomtatvány anyagot, melyet addig a Múzeum épületének pincéjében halmoztak fel.[120]

Az érintett állomány addigi tárolási módjára is fényt vet Fitz főigazgató azon utasítása, amely a Festetics-palotában elhelyezett tárak legközelebbi teendőit határozta meg. Szeptemberben az épületbe áthozott anyagnak a polcokra való felrakását kell befejezni "...elsősorban a lépcsőházban lerakott gyászjelentéscsomagokat kell rendesen lehelyezni." A Múzeum pincéjében még 'heverő' színlap- és gyászjelentéshalmazokat sürgősen hozzák át, de a csomagolópapírral védett kötegek a már átszállított állomány rendezéséig ott maradhatnak. A pincékből átvitt anyagból először az istállóban elhelyezett ládákat, aztán a II. emeleten lerakott csomagokat, végül a Múzeum pincéjében hátrahagyottakat kell felbontani."[121]

1941-ben a könyvtár Festetics-palotába telepített részlegei az Esterházy-palotában kaptak új helyet. Ide került át az első emelet három szobájába a Plakát- és színlapgyűjtemény, a félemeleten pedig a Gyászjelentés-gyűjtemény számára sikerült raktárt biztosítani. A Múzeum pincéjéből átkerült állományrész pedig az alagsorban kapott tárolási lehetőséget.

116 *Jelentés ... 1936.* 1–4.p.

117 Ezeket Fitz József egy év múlva így jellemezte: "Az aprónyomtatványtár tulajdonképpeni raktára évtizedek óta a pince, s anyagának rendszerezése emiatt igen szerény mértékben lehetséges." (*Jelentés... 1937.* 1.p.)

118 Széchenyi István könyvtárát 1920-ban helyezték el letétként az OSZK-ban, de azt 1937 júliusában visszaszállították Cenkre, eredeti helyére.

119 *Jelentés ... 1938.* 1.p.

120 *Jelentés ... 1939.* 12.p.

121 OSZK Irattár 250/1939.

1941-ben a Plakát- és színlapgyűjtemény állományát (400.000 plakát és színlap, 40.000 műsor és egyéb) 14 állvány 266 folyóméterén 712 dobozban és tékában őrizte. Úgy ítélték, hogy az adott helyen a gyarapodás elhelyezésére még több éven át adódik lehetőség.[122]

Nagyon nehéz a folyamatosan nem közölt adatokból sokszor csak félmondatok utalásaira támaszkodva az aprónyomtatványok elhelyezését hitelesen meghatározni. A szervezetre, feldolgozásra, raktározásra vonatkozó jelentésrészletekből azonban kiderül, hogy e kiadványok kezdetben részben a Múzeum pincéjében, részben a főépület raktáraiban, más állománytestek közé bezsúfolva, illetve állványok tetején kerültek elhelyezésre. Mind a szervezetet, mind a feldolgozás tartalmát vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy a szoros értelemben vett aprónyomtatványok rendezésére és feldolgozására csak elvétve került sor. Jobb volt a helyzet az ún. egyleveles nyomtatványok – elsősorban a plakátok – tekintetében, amelyeket ugyan 1935-ben a Festetics-palota istállójából és a Múzeum pincéjéből "ástak ki" az újonnan alakult tár munkatársai, de a rendelkezésükre álló, közel négy év alatt rendezni is tudták.[123]

*

Az elhelyezés kapcsán kellene még az állományvédelem kérdéseiről is szólnunk. De az előző Évkönyvben ezzel a problémakörrel már részletesen foglalkoztunk, így itt csak utalunk arra, hogy 1935-től kezdődően elsősorban a plakátok és térképek kasírozására kaptak szerény lehetőséget az érintett részlegek. 1942-ben az Esterházy-palotában – az ott elhelyezett állományrészek megóvása érdekében – ún. kasírozóműhelyt állított fel a könyvtár, amely azonban alkalmas fűtőberendezés hiányában csak a melegebb hónapokban működhetett.[124]

Használat

A gyűjteményrészek használatára vonatkozóan alig áll adat rendelkezésünkre. Ha olvasásukra, tanulmányozásukra egyáltalán sor kerülhetett, az a negyvenes évekig csak a Nyomtatványosztály olvasószolgálata keretében történhetett. Erre utal az az 1933-ban született korlátozó rendelkezés is, amely a háborús- és proletárdiktatúra-gyűjtemény dokumentumainak használatát – igazgatói engedélyhez kötve – csak az olvasóteremben engedélyezte.[125]

Az igénybevételre vonatkozóan első támpontként az 1941. évi jelentés szolgál: ekkor a Plakát és színlapgyűjtemény 15 kutatót fogadott, a Gyászjelentés-gyűjteményben pedig 10 könyvtárlátogató keresett anyagot. 1943-ban a Plakátgyűjtemény és egyleveles nyom-

122 *Jelentés ... 1941.* 21.p.

123 Ld. Posonyi Erzsébet már idézett előadásának szövegét.

124 Németh Mária: *Az Országos Széchényi Könyvtár állományvédelmi tervei és tevékenysége a két világháború között. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982–83.* Bp. 1985. 141–162. p.

125 OSZK Irattár 18/1933.

tatványok osztályán összesen 30 olvasó dolgozott. Ugyanakkor a Fővárosi Operettszínház az "Egy boldog pesti nyár" c. darab két felvonása közti filmvetítéshez 12 plakátot fényképeztetett, s a Hunnia filmgyár két 1949-es falragaszról készíttetett fényképmásolatot.[126]

A kölcsönzési forgalom felülmúlhatta a helybeni használatot. Erre néhány részadat is utal. 1928-ban a kölni sajtókiállításon ex libris anyagát mutatta be a könyvtár,[127] 1936-ban az Academia Romana (Bukarest) kért kölcsön aprónyomtatványokat.[128] 1937-ben a Nemzeti könyvkiállítás számára 358 darab történeti plakátot bocsátott a könyvtár rendelkezésre, a Nemzeti Színház jubiláris emlékkiállítására pedig néhány színlapot és aprónyomtatványt az 1800-as évekből.[129]

A kölcsönzés tehát valószínűleg intézmények kérésére történt, és általában azok kiállításait gazdagította a könyvtár anyaga. A hiányos adatszolgáltatás miatt viszont nem zárható ki a magánszemélyeknek szóló kölcsönzés sem. 1940-től azonban, az új szabályozás értelmében az egyleveles nyomtatványokat már csak helyben lehetett használni.[130]

A Festetics-palotában minden gyűjteményben egy-egy asztal állt az olvasók rendelkezésére. A tárakat csak napi olvasójeggyel lehetett látogatni, ennek ára 10 fillér volt. Hozzá egy kérőlap járt, minden további kérőlap 2 fillérbe került. Az igényelt dokumentumokat tisztviselők adták ki, és a visszaosztás is feladatkörükhöz tartozott.[131]

A gyűjtemények iránt – ahogy azok hozzáférhetővé váltak – egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott. Anyagukat különféle célra mind nagyobb mértékben vették igénybe az olvasók, és a használat gyorsan fokozódott volna, ha a háború a további rendezést meg nem akadályozza.

*

Az OSZK saját gyűjteményeinek kiállításán is találkozhattak az érdeklődők a könyvtárban őrzött plakátok és aprónyomtatványok egyes darabjaival (pl. az 1928-ban rendezett "Tíz év szerzeményei" c. múzeumi bemutatón), de időnként az olvasóterem előtti folyosón felállított tárlók adtak e gyűjteményrészek értékeiről áttekintést, pl. a háborús magyar levelezőlapok, hazai ex librisek, stb. közszemlére bocsátásával.

126 OSZK Irattár 75/1944. – Arról, hogy a fényképezés, ill. a másolat hol készült, nincs tudomásunk.
127 OSZK Irattár 150/1928.
128 OSZK Irattár 430/1936.
129 OSZK Irattár 374/1937.
130 OSZK Irattár 383/1939. és 4/1940.
131 OSZK Irattár 250/1939.

Összegezés

Az aprónyomtatványok Széchényi Könyvtár-i történetében az 1918–1944 közötti korszak – minden negatívuma ellenére is – igen jelentős. E szinte figyelembe sem vett kiadványcsoport nemcsak helyet kapott a nap alatt, hanem eljutott arra a fokra, hogy szervezeti egységgé alakuljon, és ennek keretében folytathassa munkáját. Ha ez nem is vezetett kiemelkedő eredményekre, mégis megteremtette a következő, az 1945-tel kezdődő évek, évtizedek további fejlődésének lehetőségét, megalapozta a felszabadulás után kibontakozó magasabbszintű munkát.

E folyamatban meghatározó szerepe két igazgatónak: Lukinich Imrének és Fitz Józsefnek volt. Lukinich igen nagy érdeklődést tanúsított egyes gyűjteményrészlegek iránt, az ő vezetése idején indult meg a modern aprónyomtatványok feldolgozása (plakátok), ő szorgalmazta az ex libris gyűjtemény létrehozását is. Igaz, hogy néha túlzásokba esett, mint a bélyeggyűjtemény megszervezésével, vagy a közismert hazai személyiségek – eleve kudarcra ítélt – fényképeztetési akciójával.[132]

Lukinich mellett – érezhetően – két munkatársa állt ötletadóként és segítőtársként: Nyireő István, a könyvtár 1926. évi reformjának kulcsembere, és Akantisz Viktor, művészeti előadó.

Amíg Lukinich Imre érdeme az, hogy felhívta a figyelmet a modern aprónyomtatványok egyes csoportjaira, addig Fitz József nevéhez fűződik a munkamenet, a szervezet tisztázása, illetve megvalósítása. Fitz főigazgatót ebben a munkában Goriupp Alisz, a Nyomtatványosztály vezetője hathatósan segítette.

A felsorolt vezetők megfogalmazták elképzeléseiket, kidolgozták terveiket, de a végrehajtásban, az aprónyomtatványok valóbani feldolgozásában Pánity Vukoszavának jutott – az eléggé meg nem becsülhető – főszerep. Ő "könyvtáros" volt, a szó teljes és igaz értelmében, nem törekedett tudományos babérokra, hanem vállalta az ún. aprómunkát, és azt töretlen szorgalommal látta el. Így a megalakult Aprónyomtatványtár és térképgyűjtemény vezetője csak ő lehetett.

Az, hogy a szervezeti forma állandóan változott, az – mint már utaltunk is rá, – a bizonytalan és kiforratlan elképzelésekre vezethető vissza. Persze ez a feladatok teljesítésének csakúgy nem vált hasznára, mint a lehetetlenül rossz személyzeti ellátottság. 1918 és 1935 között csak Pánity Vukoszava foglalkozott, nem is teljes munkaidőben az aprónyomtatványokkal, de 1935 után is csak egy-két munkatárs, vagy annyi sem segítette munkájában. A tár létszáma még a napi teendőkre sem volt elegendő, de ha meggondoljuk, hogy az előbb egységes, majd több tagra szakított új részleg mit "örökölt", milyen hatalmas tö-

132 "A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára a magyar nemzeti reneszánsz kezdetének 100 éves évfordulóját azzal kívánja megörökíteni, hogy összegyűjti, illetve egységes gyűjteménnyé átszervezi mindazok arcképeit, akik a trianoni Magyarország politikai, gazdasági, irodalmi, tudományos, művészi, stb. életében kiválóbb szerepet játszanak. Egy ilyen gyűjtemény megbecsülhetetlen forrás lesz a jövő történetírója előtt. Éppen erre való tekintettel több oldalról történt felszólításra magamra vállaltam ennek a történelmi arcképgyűjteménynek a vezetésem alatt álló könyvtár kebelében leendő felállítását." (Lukinich Imre címzés nélküli fogalmazványa, OSZK Irattár 550/1925.) Az akció a kortárs személyiségek lefényképezésével megindult ugyan, de nyilván anyagi okok miatt, hamarosan csődbe is jutott. – 1926-ban "grammofon lemez ereklyetár" felállítását is tervezte Lukinich igazgató (OSZK Irattár 382/1926), sőt ugyanebben az évben megegyezést kötött a Magyar Film Iroda részvénytársasággal a hetenként kiadott Magyar Híradók negatív és pozitív filmszalagjainak örök letétként való elhelyezésére. A filmek – 30 év múltán – az OSZK korlátlan tulajdonába jutottak volna. (OSZK Irattár 710/1926.) 1926 decemberében és 1927 elején 87 + 46 doboz negatív filmet, illetve 47 doboz filmet át is vett a könyvtár. (OSZK Irattár 773/1926. és 105/1927.) Több adat erről a kezdeményezésről nem áll rendelkezésre, így ez is tiszavirág életű lehetett.

megű rendezetlen anyaggal fogott hozzá gyűjteménye megszervezéséhez, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a rendezés munkájában a háború végéig nem született nagyobb teljesítmény.

Súlyosan, sőt alapvetően gátolta az aprónyomtatványokkal kapcsolatos munkát a helyhiány, az elhelyezés képtelensége, amely csak 1939-ben oldódott fel, a világháború kitörésének évében.

Beruházási javakból sem részesült megfelelően ez az állományrész. Egy-egy szekrény, állvány igénylésére tett ugyan kísérleteket a könyvtár, de valamelyes eredményre e téren is csak a negyvenes években jutott. Nem volt kedvezőbb helyzetben a különmunka-összegek megszerzésében sem, erre csak elvétve, és akkor is csupán töredék időkre nyílt lehetősége.

Az állomány védelmének szervezett vitelére szintén csak a korszak végefelé kerülhetett sor, de a háborús helyzet miatt alig tehettek valamit a megrongált nyomtatványok javítása, óvása érdekében.

A tényeket a hiányos adatok ellenére is lehet összegezni, értékelni. Lényegesen nehezebb a helyzet akkor, amikor az elmondottak alapján az aprónyomtatvány-anyag megbecsültségét próbáljuk megítélni. Ebben a könyvtártól függetlenül jelentkező visszahúzó tényezőket, és talán nem is a megvalósítást, hanem a gyűjtemény korabeli megítélését, a vele kapcsolatos elképzeléseket kell egymástól élesen elválasztani.

A korszak legelején csak a muzeális aprónyomtatványokat, a háborús- és proletárgyűjtemény aprónyomtatványait, valamint a gyászjelentés-gyűjteményt méltatta figyelemre a könyvtár. Lukinich Imre igazgatósága idején, talán a művészettel való kapcsolata miatt "fedezték fel" a plakátok és ex librisek értékességét. Az aprónyomtatvány kategóriába sorolható egyéb kiadványokat nem sokra tartották, éveken át még naplózásra méltónak sem ítélték, voltaképpen raktári ballasztnak tekintették.

Alapjában Fitz József sem értékelte igazán az állomány egészét. Első jelentésében "...a filléreket érő, tartalmukban pedig többnyire jelentéktelen" egyleveles nyomtatványokról szólt, 1936-ban pedig arra gondolt, hogy a nemzeti bibliográfia tárgykörébe nem tartozó anyagot (pl. a plakátokat, stb.) más intézményekhez kellene áttelepíteni.

Ugyanakkor ő volt az, aki a hiányos kötelespéldány-beszolgáltatást élesen kifogásolta, a feldolgozás menetét rendszerezte, és a gyűjtemény szervezeti kereteit megteremtette. De mintha mindezt nem annyira az állomány értékének felismerésétől vezettetve, hanem inkább könyvtárosi szakmai tisztességből, rendszeretetéből fakadó kötelességteljesítésként tette volna. Fitz József – a modern nemzeti könyvtár megalapozója – ezért a "hozzáállásért" a legkevésbé sem marasztalható el. Az a folyamat, amely a lenézett anyaghalmaztól a megbecsült gyűjteményig vezet, minden könyvtárban lezajlott, és a II. világháború végéig még nem is zárult le.

KLEINDRUCKE IN DER SZÉCHÉNYI NATIONALBIBLIOTHEK 1918–1944

M. NÉMETH

Die Széchényi Nationalbibliothek sammelte seit ihrer Gründung alle in ihren Besitz gekommenen Kleindrucke, und seit Ende des vorigen Jahrhunderts auch die Plakate. Diese konnten aber wegen Personalmangel nicht mit nötiger Sorgfalt bearbeitet werden.

Während des ersten Weltkrieges wurde in der Bibliothek eine sogenannte Kriegssammlung aufgestellt, 1919 ist eine selbständige Sammlung der Dokumente der Ungarischen Räterepublik zustandegekommen. Diese zwei Sondersammlungen wurden lange Zeit hindurch planmässig entwickelt. In diesen Sammlungen wurden natürlich sehr viele Kleindrucke und Plakate untergebracht, infolgedessen wurde die wahre Bedeutung dieser Druckarten von den Bibliothekaren erkannt.

Die Plakate der Ungarischen Räterepublik (1919) repräsentieren ein hohes künstlerisches Niveau. Es kommt wohl daher, dass die Leitung der Bibliothek in den 20er Jahren vor allem auf die Bearbeitung der Plakate drängte.

Den Kleindrucken wurde weniger Aufmerksamkeit geschenkt, der Sammelkreis dieser Ausgaben ist noch nicht eindeutig bestimmt worden. Die Einlieferung der Pflichtexemplare war auch mangelhaft, die Bearbeitung – in der sogenannten Sammlung der Druckwerke – wurde auch vernachlässigt. Es bestanden Speicherungsschwierigkeiten, die Kleindrucke konnten teilweise nur in Kisten gepackt, in Kellern aufbewahrt werden.

Während der Amtszeit des prominenten Direktors József Fitz, kam es im Jahre 1935 zur Gründung einer selbständigen "Kleindruck- und Kartensammlung". Obgleich er diese Organisation nicht als endgültig betrachtete (die Kartensammlung wurde in kurzer Zeit zu einer selbständigen Abteilung), hat er die Möglichkeiten der Ansammlung, der Bearbeitung, der fachgemässen Speicherung und die Funktionsbedingungen gesichert.

In den letzten Jahren des zweiten Weltkrieges geriet die Bibliothek in eine schwierige Lage, die Erhaltung des bewährten Arbeitslaufes wurde unmöglich, die regelmässige Tätigkeit – auf Grund der bisherigen Methoden – sowie die Systematisierung und die Bearbeitung der heute schon fast drei Millionen Einheiten umfassenden "Plakat- und Kleindrucksammlung" (damalige Benennung: Plakatsammlung, Einblatt- und Kleindrucksammlung) konnte nur nach dem Jahr 1945 aufgenommem werden.